

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI

30.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Igazgató:

Monigl István

ISSN 0236-736-X

Sorozatszerkesztő:

Csernák Józsefné

Írta:

Munkácsy Ferenc

Lektorálta:

Dányi Dezső

NÉPESEDÉS ÉS FOGLALKOZTATÁS

**BUDAPEST
1986/3**

TARTALOM

	oldal
I. BEVEZETÉS	7
II. A NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK HATÁSA A FOGLALKOZTATÁSRA ÉS EZEN KERESZTÜL	
A GAZDASÁGI FEJLŐDÉSRE	10
1. Gazdaságdemográfiai és közgazdaságtudományi megközelítések	10
2. A népesség és a gazdasági fejlődés kapcsolatának tényezői	18
2.1 Népesség - munkaképes korú népesség	18
2.2 Munkaképes korú népesség - foglalkoztatás	22
2.3 Foglalkoztatás - munkaidőalap	24
2.4 Foglalkoztatás - gazdasági teljesítmény	26
3. A népességstruktúra változásának hatása egyes gazdasági folyamatokra	30
4. A foglalkoztatás alakulása és befolyásoló tényezői a felszabadulás	
utáni évtizedekben Magyarországon	38
5. A foglalkoztatás bővülésének hatása a gazdasági fejlődésre	48
5.1 A foglalkoztatás és gazdasági növekedés összefüggése az elmúlt	
35 évben	48
5.2 A társadalmi munkaidőalap alakulása	53
5.3 A munkaerő-állomány korösszetételének változása és a demográfiai	
csere hatása	56
6. A csökkenő foglalkoztatás periódusa	61
6.1 A népesség és munkaképes korú népesség jövőbeni alakulása	61
6.2 A munkaerő-kínálat bővítésének két szóba jöhető módszere	65
6.2.1 Az idős korosztályok foglalkoztatása	65
6.2.2 A munkaerő-import	67
6.3 A munkaerő-kínálat várható alakulása	70
6.4 Népesség- és munkaerő-struktúra a jövőben	72
6.5 A csökkenő munkaerő-kínálat gazdasági következményei	78
III. A NÉPESEDÉSI JELENSÉGEKET MAGYARÁZÓ FOGLALKOZTATÁSI TÉNYEZŐK	81
1. Elméleti megközelítések	81
2. Az extenzív munkaerő-politika népesedési hatásai	85
2.1 A termékenység összetevői	85
2.2 A termékenységcsökkenés és a fokozódó női munkavállalás	91

	oldal
2.3 A munkafolyamattal kapcsolatos egyéb hatások	97
3. A foglalkoztatás és társadalmi-gazdasági környezete jövőbeni alakulására vonatkozó hipotézis, ennek népesedési hatásai	99
IV. NÉPESEDÉSPOLITIKA ÉS FOGLALKOZTATÁSPOLITIKA	106
1. A foglalkoztatás- és népesedéspolitikai koncepciók kapcsolata az elmúlt évtizedekben	106
2. A népesedéspolitika és a foglalkoztatáspolitikai összehangolása .	110
V. ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK	114
VI. IRODALOMJEGYZÉK	123

I. BEVEZETÉS

Az 1970-es évek végén a korábbi időszaktól merőben eltérő helyzet alakult ki a társadalmi-gazdasági fejlődésben. Egyszerre több fontos fejlődési tényező jellemzői változtak meg alapvetően. A korábban hosszabb távon egyértelműen növekvő tendencia után csökkenni kezdett a népesség összlétszáma, jelentősen mérséklődött az aktív kereső-állomány és az ismert külső és belső nehézségek hatására kikerülhetetlen kényszerré vált a gazdasági növekedés ütemének drasztikus lefékezésé.

Nyilvánvaló, hogy e jelenségek gyökerei a hetvenes évek második felét messze megelőző idősakra nyúlnak vissza. A népességreprodukció elégtelensége például a szakemberek körében már hosszú ideje jól ismert volt, de a "kívülállókat" (e fontos társadalmi jelenség esetében idézőjelbe kívánkozik a kívül állás) csak az abszolút népességfogyás döbbsentette rá igazán a tényekre. Az is előre látható volt, hogy az ötvenes, hatvanas években még bőven rendelkezésre álló munkaerőforrás előbb-utóbb kimerül és a foglalkoztatás terén is szakítani kell az extenzív módszerekkel.

Akkoriban korántsem volt ilyen nyilvánvaló, de ma már törvényszerűnek tekinthető, hogy a számos strukturális feszültséget tartósan magával cipelő magyar gazdaság, amelynek irányítási reformfolyamata a hetvenes években megakadt, a mind kedvezőtlenebb külső körülmények között képtelen fenntartani korábbi magas növekedési ütemét.

A népesség- és munkaerőfogyás, továbbá a gazdasági dinamizmus esése, tehát valószínűleg egymástól független tényezők hosszabb távú érvényesülése hatására következett be. De mindhárom területen az alapvető változások időben kísérteties egybeesése legalábbis elgondolkodtató. Kézenfekvőnek tűnik a folyamatok között bizonyos kapcsolatokat feltételezni.

Igy érdekes lehet megvizsgálni, hogy az ötvenes, hatvanas években a dinamikus társadalmi, gazdasági változásokban milyen szerepe volt a növekvő népességnek és az ennél is erőteljesebben bővülő munkaerőforrásnak. De fölmerül az a kérdés is, hogy az akkori alapvető átalakulási folyamatok nem idéztek-e elő olyan kedvezőtlen hatásokat, amelyek a mai népesedési helyzet okai között szerepelhetnek.

Egy ilyen irányú vizsgálat fontosságát növeli, hogy ma már előre lát-

ható: a népesség összlétszámának csökkenése és kisebb átmeneti hullámhegy után a munkaerő-kínálat mérséklődése tartós folyamat lesz. Ugyancsak egyre biztosabbá váló adottságként kell felfogni a gazdasági növekedés hosszabb távon is alacsony ütemét. Következésképpen, ha léteznek e jelenségek között tényleges kapcsolatok - akár közvetett módon is - úgy ezek nem elhanyagolható determinációkat jelenthetnek a következő 15-20 év fejlődési folyamataiban. Ahhoz, hogy ezeket kellően értékelhessük, felkészülhessünk a befolyásolásukra, bővebben is indokolt elemezni a népesség (ezen belül kiemelten a csökkenő népesség) hatását a foglalkoztatásra és a gazdaságra. Elkerülhetetlen, hogy az általában megszokott, kissé mechanikus megközelítésen túlmenően tisztázzuk a foglalkoztatás mennyiségi jellemzőinek szerepét a gazdasági dinamizmusban. Más oldalról viszont célszerű körvonalazni a népesedésre ható tényező-együttesen belül a gazdasági fejlődés és a foglalkoztatás hatókörét.

Ez a törekvés természetesen nem előzmények nélküli. A közgazdaságtan elméleti rendszereknek általában megvan a maguk elképzelése a munkaerő és ezen keresztül a népesség szerepéről. Ezek az elképzelések azonban meglehetősen differenciálatlanok. A demográfiai elmélet is nagy szerepet szán a gazdasági és foglalkoztatási jelenségeknek az egyes népesedési jellemzők, főként a termékenység alakulásának magyarázatában. Itt azonban nem történt meg kellő alaposítással a más, ugyancsak fontos hatótényezőktől való elkülönítés és így a befolyás tényleges terjedelmének jelzése.

Nem csodálható tehát, hogy a közgazdaságtan és a demográfia közös problémával küzd a népesség, a foglalkoztatás és a gazdasági fejlődés kapcsolatainak megfogalmazásában: a tetszetős elméleti összefüggéseket a gyakorlati tapasztalatok nem igazolják. Pontosabban, vannak olyan országok és periódusok, ahol egyes tényezők kapcsolata igen szorosnak tűnik. Más országokban vagy periódusokban semleges kapcsolat vagy akár fordított hatás is megfigyelhető ugyanezen tényezők esetében.

A fentieket figyelembe véve nem meglepő, hogy hazánkban meglehetősen egyoldalú és korántsem teljeskörű a népesedés- és foglalkoztatáspolitikai koncepciók, illetve a gazdaságpolitika vonatkozó fejezeteinek koordinációja. Pedig minden olyan ponton, ahol kapcsolatok fedezhetők fel az egyes jelenségek között, indokolt lenne a cselekvési irányok összehangolása. Különösen igaz ez a fejlődés kedvezőtlenebb periódusaiban, mert ekkor az esetleges negatív determinizmusok hatása - szűk keresztmetszetek előidézésével - megsokszorozódhat. A tanulmányban kiemelt feladatnak tekintem e kapcsolódási pontok keresését és a szóba jövő intézkedések más részpolitikákban megjelenő következményeinek körvonalazását.

Az eddigiekben meglehetősen nagyigényűséggel megfogalmazott célkitűzések természetesen első lépésben csak korlátozottan teljesíthetők. A felvetett kérdésekre adandó részletes és teljeskörű válasz, amelynek elméleti alapproblémák kifejtésétől a gyakorlatban is konkrétan hasznosítható megállapításokig kellene terjednie, meghaladja e dolgozat kereteit, de általában is meghaladja azokat a lehetőségeket, amelyek egy a témakörben hagyományos módszerekkel dolgozó kutató rendelkezésére állnak.

A problémakör kiterjedtségéhez és bonyolultságához viszonyított kapacitáskorlátok szelektálásra késztetnek. Így az elemzés időben és térben meglehetősen korlátozott. Nem foglalkozik a sajátos demográfiai és gazdasági problémákkal küzdő fejlődő országokkal, de a világ fejlettebb régiójában is elsősorban a magyarországi folyamatokra koncentrál. Időben csak a XX. század második felére terjed ki. Ennél talán még lényegesebbek a tematikai szűkítések. A népesedés és a gazdaság kapcsolatrendszeréből a tanulmány csak a foglalkoztatáson keresztül érvényesülő összefüggéseket emeli ki.

A foglalkoztatás csomópontba állítása azt eredményezi, hogy elsősorban a népesedéstől a gazdaság felé irányuló hatások kerülnek az elemzésben előtérbe, mert talán ez a problémakör az, ahol a legtöbb új vagy újszerű megállapításra ad alkalmat a téma feldolgozásának mélysége. Relatív kisebb figyelem juthat a fordított irányú, tehát a gazdasági folyamatokat okként, a népesedési jelenségeket okozatként felfogó szemléletnek. Ezért e témakör tárgyalása során valószínűleg inkább csak a logikailag felállítható összefüggések illusztrálására, semmint részletes, tudományos igényű bizonyítására nyílik lehetőség. A népesedési jelenségeket magyarázó gazdasági tényezők tárgyalásakor ennek ellenére a teljességre törekszem, tudva azt, hogy az egyes tényezők kifejtése és magyarázata nem lesz egyenértékű.

A megbillenő egyensúlyt egy olyan későbbi munka állíthatja helyre, amely a népesedés és a gazdaság összefüggéseiből azokat vizsgálná különös figyelemmel, amelyek az életszínvonalpolitikán, a fogyasztáson keresztül érvényesülnek.

II. A NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK HATÁSA A FOGLALKOZTATÁSRA ÉS EZEN KERESZTÜL A GAZDASÁGI FEJLŐDÉSRE

1. Gazdaságdemográfiai és közgazdaságtudományi megközelítések

Jelen fejezetben - elsősorban elvi összefüggések felvázolásával - a népesedési jellemzőknek a társadalmi termelés lehetőségeire gyakorolt hatását kísérlem meg érzékeltetni. A fő demográfiai folyamatok (termékenység, halandóság, migráció, nupcialitás stb.) hosszú távon érvényesülve alakítják ki egy országra az adott időpontban jellemző népességszámot és struktúrát. E népességszám és struktúra változása az, amely hatást gyakorolhat az egyes társadalmi, gazdasági jelenségekre. Logikusnak tűnik tehát a főbb népesedési jellemzők alakulása és például egy ország gazdasági teljesítőképessége között összefüggést feltételezni.

A gyakorlati tapasztalatok a XX. században, a fejlett országokban nem, vagy legalábbis nem egyértelműen igazolják ezt a feltételezést. Például Chesnais és Sauvy francia gazdaságdemográfusok 16 nyugat-európai ország népességszámának és az egy főre jutó bruttó termelés kapcsolatát elemezték [22]. Az általuk számított korrelációs együttható értéke nullához közel álló lett. Elméletileg sem sikerült bebizonyítani e kapcsolat esetleges szorosabb voltát. Áttekintve az ilyen irányú kísérleteket azt tapasztaljuk, hogy a kutatók vagy túlzott leegyszerűsítésekre kényszerültek, vagy ha következetesen végiggondolták az összefüggéseket, csak rész-eredményekig jutottak.

A kérdéskörrel foglalkozó gazdaságdemográfusok általában abból indulnak ki, hogy a termékenység, halandóság változásai a népesség kor szerinti összetételét meghatározott törvényszerűségek szerint módosítják. Természetesen igaz ez a népességszám egészére, a nemenkénti összetételre is, de századunkban a fejlett országokban ez utóbbi jellemzők változásának nagyságrendje és így potenciális gazdasági hatása kevésbé lényeges, mint a korstruktúráé. Más a helyzet a fejlődő országokban, vagy például Európában az elmúlt évszázadokban, de a témából kiindulva, csak a modern társadalmakkal foglalkozó munkákat tekintem át.

A korstruktúra jelzi, hogy egy adott népességnek milyen hányada vehet részt potenciálisan a társadalmi munkafolyamatban (ezt általában produktív vagy munkaképes korú népességnek nevezik), vagyis végezheti az anyagi javak előállítását, a szolgáltatásokat. De ugyancsak a korösszetétel az egyik fontos meghatározója a la-

kosság fogyasztása, illetve az állami kiadások (pl. oktatás, egészségügy, nyugdíj és más társadalmi juttatások) egy részének. A népesedés és a gazdaság kapcsolatának feltárását célzó elemzések rendszerint a népességösszetétel említett két aspektusát tárgyalják. Egyik oldalról tehát, hogy milyen mértékben kapcsolódhat be egy adott népesség a termelő folyamatba, más oldalról, hogy mennyiben determinált a nemzeti jövedelem felhasználása. Ez utóbbi összefüggést az igen vitathatóan definiált "eltartási terhek" kiszámításával szokták általában szemléltetni.

Tekintve, hogy ugyanaz az egyén egyrészt "termelő" (vagy éppen "eltartott"), másrészt (különböző életkorokban különböző mértékű) "fogyasztó", a kutatók számára érdekes optimalizálási probléma adódik. A gazdaságdemográfia talán legizgalmasabb kísérletei az ún. "népességi optimum" megállapítására irányuló kutatások. E témakörnek széles a nemzetközi irodalma, legjelesebb képviselője Bourgeois-Pichat. Az első teljeskörű hazai áttekintés Vukovich György nevéhez fűződik [11], majd a későbbiekben Valkovics Emil végzett nemzetközi szinten is egyedülállóan mondható kutatásokat [105].

A népességi optimum meghatározására irányuló kutatások fő problémája végül is az, hogy a különböző optimumkritériumok egymástól esetenként elég messze álló eredményeket adnak, és ezek közelítése megoldhatatlan feladatnak látszik. Illusztrációként a következőkben két számítást idézek. Az első, a produktív korú népesség maximuma szempontjából, a második a népesség eltartási költségeinek minimuma szempontjából vizsgálja a reprodukciós együtthatók ideális mértékét. Az első optimumkritérium esetén 1 alatti, a másodiknál az 1 egészét már meghaladó érték alakul ki.

Hilde Wander közölte azt a skálát, amely stabil népességben 74 év születéskor várható élettartam mellett szemlélteti a nettó reprodukciós együttható és a produktív korú (ez esetben 20-59 éves) népesség részarányának kapcsolatát.

A skálából látható, hogy egy alacsony halandóságú, stabil népességben a produktív korúak aránya a nettó reprodukciós együttható 0,9 körüli értékénél maximális.¹ A munkavégzés szempontjából potenciálisan szóba jövő népesség maximuma természetesen még nem jelenti azt, hogy ilyen demográfiai helyzet mellett a gazdasági teljesítmény is maximális lesz.

¹ A két értéksor jól látható parabolikus regressziót tükröz. Az adatokból számított másodfokú parabola egyenlete:

$$Y = -14,0210 + 37,8811x + 27,9420x^2$$

A csúcspont koordinátái: $x = 0,996$ $y = 51,8$

1. A produktív korú népesség aránya különböző
népességreprodukció mellett

Nettó reprodukciós együtthető	20-59 évesek aránya az össznépességben (százalék)
1,5	48,7
1,4	49,5
1,3	50,2
1,2	50,8
1,1	51,4
1,0	51,7
<u>0,9</u>	<u>51,8</u>
0,8	51,7
0,7	51,1
0,6	49,8
0,5	47,7

Forrás: [112] 58.old.

Andorka Rudolf a 60-as évek közepén az akkori halandósági mutatókból és fogyasztási jellemzőkből kiindulva olyan nettó reprodukciós együtthetőt számolt, amely hosszú távon a népesség eltartási költségeinek minimumát biztosítaná. Az akkori jellemzők mellett (fiatalok és öregek eltartási terheinek 65-85-ös arányát feltételezve) 1,10-1,15-ös nettó reprodukciós együtthető tartós érvényesülése tűnt ideálisnak [4].

Az egyének "termelő", illetve "fogyasztó" voltából kiinduló számításokat Valkovics Emil törekedett egy optimalizálási probléma keretében együttesen kezelni [105], [107]. Megnyugtató megoldás azonban nem született. Úgy vélem, ennek az az oka, hogy ő is kénytelen volt eltekinteni attól a tapasztalati ténytől, hogy a népességszám, pontosabban a népesség korösszetétele, így a produktív korúak vagy az aktív keresők részaránya kevésbé magyarázza a társadalom teljesítőképességét. Erős fikció az is, hogy az egyén életkora és a gazdasági teljesítménye (a produktív koron belül) függvényeszerű kapcsolatba hozható.

A leírtakból feltehetően kitűnik, hogy a gazdaságdemográfia elmélete mindeddig nem tudta igazán megragadni a fejlett társadalmak esetében a népesedés és a nemzetgazdasági produktum közötti kapcsolatot. Mi a helyzet a közgazdaságtudományokkal? A legtöbb közgazdaságtudományi rendszernek megvan a népesedéssel kapcsolatos "filozófiája", de sajnos ezek is olyan egyszerűsítéseket tartalmaznak, amelyek bizonytalanná teszik használhatóságukat, ha a gyakorlat által támasztott

követelményekkel szembesítjük azokat.

A polgári klasszikus közgazdaságtan egyik fő jellemzője, hogy képviselői a termelők fejlesztésének igényéből és így a termelésből indultak ki. Náluk a gazdasági fejlődés hosszú távú feltételei álltak a középpontban és ezek között természetes módon nagy szerepet kapott a munkaerő. Például Adam Smith szerint a nemzetek gazdasága a munkáslétszám és a munka termelékenységének növekedésétől függ. Ezzel szemben a XIX. század végi elméleti közgazdaságtan a fogyasztást állította az elemzés középpontjába és megközelítési módja tipikusan rövid távú lett. Így a szubjektív közgazdaságtannak nevezett irányzat adottnak vette a rendelkezésre álló erőforrások mennyiségét; a technikai ismeretek szintjét és a társadalmi jólét emelését a rendelkezésre álló eszközök minél ésszerűbb felhasználásától várta. "A népesedés kérdése... nem része a gazdasági élet közvetlen problémáinak ... Teljes megfordítása a problémának, ha a munkaerőt kezeljük változó mennyiségként, hiszen eredeti kiindulópontunk szerint a munkaerő volt a termelés első eleme és törekvésünk annak kimutatása volt, miként lehet ezt a munkaerőt a leggazdaságosabban felhasználni." - idézi Varga István W. Stanley Jevons-t ([109] 283. old.).

A rendelkezésre álló eszközök maximális szükségletkielégítést biztosító felhasználása alapelveinek kidolgozásával a szubjektív közgazdaságtan lényegében - mint Mátyás Antal írja - "az erőforrások optimális elhelyezése elméletének őstípusát hozták létre" ([59] 20. old.), ami megalapozta a modern polgári közgazdaságtant és a fő gazdasági kérdések megközelítésének módját tekintve a mai napig ható mintát adott. Sajátos módon éppen a szubjektív közgazdaságtan vizsgálati módszerének, a határelemzésnek a szükségletkielégítés folyamatáról a termelés folyamatára történő kiterjesztésével jutott a polgári közgazdaságtan a legközelebb a népesedési folyamatok és ezen keresztül a foglalkoztatás gazdasági növekedésre gyakorolt hatása többoldalúbb megragadásához. Erre a termelési függvények megalkotása és az ún. határtermelékenységi elmélet felállítása révén nyílt lehetőség.

A termelési függvények közül talán a legismertebb Cobb és Douglas két-tényezős modellje, melyben a nemzeti jövedelem alakulása a tőke és a munkaerő növekedésétől függ. Logikája a népesség bővülésének a gazdasági növekedésben betöltött pozitív szerepére utal, hiszen az egyik tényező növelése a másik tényező változatlansága mellett a termelés bővülését eredményezi (más kérdés, hogy nem feltétlenül lineáris bővülését), vagy más oldalról stagnáló vagy csökkenő munkaerő esetén az egyébként adott tőkenövekedés a nemzeti jövedelmet kevésbé emeli, mint ha a foglalkoztatás is bővülne. E modellben is azonban a munkaerő figyelembevétele igen erős egyszerűsítéseken alapul. Például nem veszi figyelembe a munkaerő minőségében bekövetkező változásokat, továbbá abból indul ki, hogy a munkaerő arányos az

össznépeséssel, tehát eltekint a korstruktúra, a gazdasági aktivitás jellemzőitől.

Más tényezők bevonásával készültek a Cobb-Douglas függvénynél többoldalúbb modellek is, de az ismertebb termelési függvények közül egy sem kezeli a népeiséget kellő differenciáltsággal. A legmesszebb talán Minami modellje jut. (Részletes ismertetését ld. [5] 248-254. old.) Ez a modell a gazdaság két jellegzetes állapotát különíti el: a nem teljes, illetve a teljes foglalkoztatottság fázisát. Illusztrálja, hogy az első szakaszban a népeiség növekedési üteme nem befolyásolja a nemzeti jövedelem növekedési ütemét. A második fázisban, tehát a teljes foglalkoztatottság mellett, a modell egyenletei alapján a nagyobb ütemű népeiségnövekedés a nemzeti jövedelem gyorsabb bővülését eredményezi. E megállapítás mögött is azonban az a feltételezés húzódik meg, hogy a munkaerő-kínálat alakulása (ami a második fázisban azonos a foglalkoztatással) megegyezik a népeiség szám változásával.

Könnyen belátható, hogy a népeiségváltozás és a munkaerő-kínálat alakulásának determinisztikus összekapcsolása túlzott egyszerűsítés. A munkaképes korú népeiség létszámváltozása a korstruktúra egyenetlenségei miatt a gyakorlatban csak lazán kapcsolódik a népeiség alakulásához (különösen igaz ez a demográfiai átmenetet befejező országokra). De a munkaerő kínálatát is csak áttételekkel határozza meg a munkaképes korú népeiség létszáma. Ezek miatt az olyan modellek, amelyek a munkaerőt az össznépeiséssel arányosnak tekintik, a népeiségedés (nem a munkaerő!) és a gazdasági növekedés közötti kapcsolat érzékeltetésére a gyakorlatban nem elegendőek. Andorka Rudolf szemléltette egy tanulmányában, hogy milyen módon lehet a gazdasági növekedés e matematikai modelljeit kiegészíteni a népeiségedési jellemzőkkel [3].

A termelési függvények kiterjedt irodalma számos ismeretet nyújt a tényezők közötti helyettesíthetőség problémájáról. Ide kell visszanyúlnunk, amikor majd a népeiségnövekedés, a foglalkoztatásbővülés gyakorlati következményeit elemezzük, mert így lesz érthető, hogy miért válik az egyik kulcskérdéssé a foglalkoztatás rugalmassága. A határtermelékenységi elmélet logikája is segít majd megérteni, hogy hogyan lehet az, hogy a foglalkoztatás jelentős bővítése adott periódusokban és társadalmi, gazdasági szituációkban a gazdasági fejlődésben messze nem arányos előrelépést eredményezett.

A nagy gazdasági világválság egészen új típusú kihívást jelentett a közgazdaságtan számára. Nyilvánvalóan csak olyan elméletek kaphattak teret, amelyek a túltermelést, a termelési tényezők többletét tudták kezelni és magyarázni. Ennek a kihívásnak Keynes közgazdaságelméleti rendszere felelt meg a legjobban. A történelmi szituációból következően ő a munkaerőre, mint bőségesen rendelkezésre álló, exogén erőforrásra tekintett, s foglalkoztatáselméletében azt kereste, hogyan le-

het a mind teljesebb foglalkoztatást biztosítani. Eközben a népesség alakulását a keresletet befolyásoló tényezők között vette számításba. A növekvő népesség fokozza a tartós javak iránti szükségletet, ennek kielégítése tőkeigényes, tehát a beruházások és a megtakarítások közötti kedvező arány létrehozásával dinamizálja a gazdaságot, csökkenti a munkanélküliséget. A tőkés gazdaságnak szüksége van a népesség növekedésére - állította.

Sokan vitatták a keynes-i megállapításokat. Nem mutatható ki ugyanis, hogy összefüggés lenne a népességszám és a megtakarítások között. Az is bebizonyosodott, hogy a modern gazdaságokban a keresletet sok más, a népességszámnál lényegesen nagyobb hatást gyakorló tényező alakítja (például a nemzetközi munkamegosztás stb.). Mátyás Antal utal rá, hogy a beruházások ösztönzése szempontjából nem a lakosság számbeli növekedése, hanem a vásárlóerő emelkedése a fontos, az viszont a foglalkoztatottságtól függ ([21] 22. old.). Samuelson fogalmazta meg - bírálva a népességnövekedés keynes-i felfogását - hogy "a zérus népességnövekedés olyan irányzat, amelyet a modern gazdaság - ha úgy akarja - már megengedhet magának" ([86] 104.old.).

A II. világháború után újra a gazdasági fejlődés került a közgazdaságtani vizsgálatok középpontjába. A keynes-i elméletet dinamizáló irányzatok jellegzetes képviselője R. Harrod. Igen jellemző, ahogy a termelés ún. természetes ütemét meghatározza. Ez a hosszú távon fenntartható legnagyobb növekedési ütem, amelyet a népesség szaporodása és a technikai újítások tesznek lehetővé. A termelés tényleges növekedése akkor lehet nagyobb a természetes ütemnél, ha munkanélküliség létezik, s a munkanélküliek munkába vonásával is dinamizálható a gazdaság. A népesség, a foglalkoztatás Harrodnál is tipikusan exogén tényező, független változó, aminek következtében determinisztikusan változik a termelés.

Az elméleti polgári közgazdaságtan képviselőinek nagy része tehát meglehetősen leegyszerűsítette a népességnek a gazdasági növekedésben betöltött szerepét. Ehhez az adott alapot, hogy az utóbbi 100 év nagy részében a fejlett ipari államok népessége olyan ütemben bővült, amely a munkaerőforrás viszonylag kiegyensúlyozott növekedését eredményezte. A kiegyensúlyozottságon azt értem, hogy a növekedés viszonylag állandó és érezhető volt, ugyanakkor nem volt olyan gyors ütemű - mint például jelenleg a demográfiai robbanás periódusát átélő fejlődő országokban -, hogy eleve illúzióvá tett volna minden olyan elméletet, amely e forrás teljeskörű felhasználását, vagyis teljes foglalkoztatottság elérését célozta volna meg, vagy abból indult volna ki. A munkaerő nem vált szűk keresztmetszetté a fejlett országokban. Ehhez hozzájárultak a munkaerő-felhasználás magas hatékonyságát valószínűsítő termelési viszonyok és a világ fejletlenebb régióiból mindenkor rendelkezés-

re álló munkaerő-utánpótlási lehetőségek is. Igy nem csodálható, hogy a modern polgári közgazdaságtan számára a gazdasági fejlődés szempontjából a népesség nem volt igazán érdekes kérdés.

Alfred Sauvy lehet az ellenpélda, aki egész munkásságával azt igyekezett bizonyítani, hogy milyen sok vonatkozásban kap szerepet a népességalakulás és a népességösszetétel a gazdaságban. Megállapításai azonban, amelyek a gazdaságdemográfiai elemzésben iskolát teremtettek, az elméleti közgazdaságtan alapfelfogását nem változtatták meg.

Meg kell említeni, hogy a polgári közgazdaságtanban olyan irányzatok is léteznek, amelyek számára a népesség mennyiségi értelemben kifejezetten közömbös. Ilyen például az ún. "Human Capital" iskola (kiemelkedő képviselője Theodore W. Schultz). Ez az irányzat tulajdonképpen abból a tapasztalati tényből indult ki, hogy a termelési függvényekben felhasznált "klasszikus" termelési tényezőknél túl kimutatható egy olyan - nem is kicsi - produktum, amely nem tudható be a munkaerőnek, tőkének, földnek. Ezt a reziduumot sokan az emberi elmének, a szakképzettség és munkavégző képesség javulásának, az emberi munka színvonala emelkedésének, tehát nem mennyiségi, hanem hangsúlyozottan minőségi tényezőknél tulajdonítják. Schultz szerint a népességet figyelembe vevő mennyiségi megközelítés, tehát a munkaerőnek a dolgozók összeszámlálásával való meghatározása éppen olyan abszurdum, mintha a gépek állományát a gépek összlétszámával akarnánk meghatározni [90].

A szocialista gazdaság működésének tapasztalatait összegező elméletek sem hoztak lényeges változást a népességfejlődés szerepének megítélésében. Ennek okai azonban eltérnek a polgári elméleteknél elmondottaktól. Itt csak utalok arra a későbbiekben részletesen kifejtett tényre, hogy a szocializmusban a teljes foglalkoztatottság fenntartása alapvető társadalompolitikai célkitűzés. E követelménnyel teljességgel egybevágnak a szocialista gazdaság működési mechanizmusai, amelyek az erőforrások iránti túlkeresletet eredményezik. Így az az általános kép alakult ki, hogy a munkaerőforrás maximális felhasználása egyoldalról politikai prioritás, más oldalról gazdasági szükségszerűség is. Nem csodálható tehát, hogy ebben a helyzetben az elemzések elnagyolták a népességnek a gazdasági növekedésre gyakorolt hatása részletezőbb feltárását és inkább a munkaerőforrás extenzív módszereinek keresésére koncentráltak.

A szocialista gazdaság növekedésének tényezőivel foglalkozó munkák Marx ismert tételéből indulnak ki, mely szerint a gazdasági fejlődés fő mozgatója a termelőerők szakadatlan fejlődése. A termelőerők két alapvető tényezője pedig: a termelési eszközök és az ember a maga tudásával.

E tételből kiindulva, de lényegében a termelési függvények logikáját követve alakulhatott ki az alábbi igen jellemző felfogás: "Az anyagi termelésre fordított eleven munka mennyisége (kiemelés tőlem M.F.)... a bővített újratermelés legközvetlenebb tényezője. Ha az anyagi termelésre az eleven munka nagyobb tömegét fordítják, úgy ez - minden más tényező változatlansága mellett - közvetlenül a társadalmi termelés és a nemzeti jövedelem növekedését eredményezi" ([95] 517.old.). Ez a szemlélet is alapul szolgált az extenzív munkaerő-politikához, amely az ötvenes-hatvanas években gyors ütemben növelte a gazdasági aktivitást, és a többlet munkaerőt az ún. szekunder ágazatokban (ipar, építőipar) koncentráltta. A tankönyvek szerint a nemzeti jövedelem egy másik közvetlen tényezője "az anyagi javak termelésében résztvevő dolgozók munkájának a hatékonysága". Igen elgondolkodtató, hogy a gazdasági növekedés elméletével legigényesebben foglalkozó magyar közgazdászok (Bródy A., Jánossy F., Kovács J., de itt említhetnénk a szovjet Sztrumilin nevét is) nem az egyszerűsített megközelítésből következő mennyiségi szemléletet, hanem a minőségi tényezők (elsősorban az oktatás, szakképzettségi színvonal) fontosságának kiemelését követték [17], [41], [51].

Igen érdekes Kozma Ferenc számítása, aki a 70-es évek végén a magyar gazdaság növekedésének tényezőarányait a következőképpen határozta meg ([52] 27. old.):

"természet"	: 15
"tőke"	: 40
"munka"	: 45 százalék.

Izgalmas vita indult meg a hetvenes évek elején a magyar közgazdasági szakajtóban a népesség gazdasági szerepét illetően. Egy tanulmányra, amely a tőkés gazdasági fejlődés tényezőit kutatva a népesség számát, szaporodását, illetve sűrűségét választotta kiindulópontul a növekedési folyamat jellemzőinek megragadásához [47], gyors és heves reagálás született. A válaszcikk alapvetően megkérdőjelezte ezt a szemléletet, hangsúlyozva a növekedés közgazdasági jellegű tényezőinek a fontosságát [42]. Sajnos a két vitacikket nem követte a téma további kifejtése és így torzóban maradt a magyar közgazdászoknak a demográfiával megkezdett "kacérkodása".

Az következik-e mindebből, hogy le kell mondanunk a népesedési viszonyok és a gazdaság teljesítőképessége kapcsolatának pontosabb megragadásáról? Vagy másképpen: értelmetlen kísérlet a hazánkban várható népességalakulás gazdasági következményeit előrejelezni? Úgy gondolom, a kérdés olyan horderejű, hogy indokolt minden számításba jöhető tényezőt még egyszer, tüzetesebben megvizsgálni.

2. A népesség és a gazdasági fejlődés kapcsolatának tényezői

Ahhoz, hogy reálisan ítélhessük meg a népesedés és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolatot, indokolt az összefüggést tényezőire bontani. A logikai láncolatban az első elem a népesség és a produktív korú népesség alakulásának kapcsolata, hiszen a munkavégzés szempontjából is az utóbbi szubpopuláció nagysága a mérvadó, de a produktív korú népességnek az össznépességhez viszonyított aránya kiindulópontot jelent a fogyasztásban meglévő különbségek elemzéséhez is. A következő lépés a produktív korú népesség és az aktív keresők létszáma eltéréseinek vizsgálata. A gazdasági aktivitást ugyanis olyan társadalmi, gazdasági tényezők határozzák meg, amelyek potenciálisan tovább lazíthatják a népesedés és a gazdasági fejlődés kapcsolatát. További eltérést jelenthet, hogy a gazdaság számára végül is nem a munkát vállalók száma, hanem az általuk teljesített munkaidő-mennyiség a döntő, tehát önálló elemként jelenik meg a munkaidő-gazdálkodás, munkaidő-politika. Végül, de nem utolsósorban alapvető jelentőségű a munkaerő-, illetve munkaidő-potenciál felhasználásának hatékonysága.

2.1 Népesség - munkaképes korú népesség

A munkaképesség fogalma többféleképpen értelmezhető. Az egyén oldaláról nézve fiziológiai kategória, más összefüggésben, a munkavállalás jogi kereteinek megszabásakor társadalompolitikai kérdés. E kétféle közelítés természetesen nem ad azonos eredményt. Az, hogy ki meddig alkalmas aktív munkavégzésre, az egyén fizikai, egészségi adottságaitól, a munkakör jellegétől, a munkakörülményektől függ. A munkaképes kor határait generális, mindenkire és minden helyzetre érvényes szabály nem alakítható ki. Ezért a munkaképes kor jogilag deklarált alsó és felső határának megszabásakor koronként és országokként eltérő szempontok érvényesültek, a kialakult sokszínű kép létrejöttét a társadalompolitikai szempontok alapvetően befolyásolták.

A leggyakoribb, hogy a 15 és 65 év közöttieket tekintik produktív korúnak. A legtöbb országban a nők nyugdíjkorhatára alacsonyabb, mint a férfiaké. Az országok egy részében 60, illetve 55 év a nyugdíjkorhatár. A jogilag megszabott kereteken belül a munkábalépés és a nyugdíjbavonulás tényleges mértéke a működő intézményrendszerektől függően igen differenciált. Magyarországon az első munkábalépés

átlagos időpontja az alsó határnál több évvel magasabb, viszont a munkavállalók döntő többsége a nyugdíjjogosultság megszerzését követő egy éven belül felhagy az aktív kereső tevékenységgel. Ebben nagy szerepet játszik, hogy lehetőség van a nyugdíj igénybevétele melletti részmunkaidős (egyres munkakörökben teljes munkaidős) munkavállalásra. Az így dolgozó nyugdíjasok azonban a jelenlegi statisztikai előírások szerint nem az aktív, hanem az inaktív népességhez tartoznak.

A fejlett országok népességalakulásának vizsgálata első látásra meglepő eredményt mutat: a népesség összlétszámának dinamikája és a munkaképes korúak létszámának és különösen arányának változása között csak véletlenszerű egyezések mutathatók ki. Ha kicsit mélyebben belegondolunk, ezt a tényt természetesnek kell vennünk. Mint már korábban utaltam rá, egy ország népességstruktúráját adott pillanatban a megelőző hosszabb távú időszak fő népesedési folyamatai, mindenekelőtt a születésszám alakítja ki. Ahhoz, hogy a produktív népességet alkotó 40-50 évjázat összesített létszáma determinisztikusan kapcsolódjon az össznépesség létszámához, mindenekelőtt az kellene, hogy a születésszám változásában legalább 40-50 évig ne következzen be tendenciaváltás. Ez a folyamatosság viszont egyetlen XX. századi modern társadalomról sem mondható el.

A szeszélyesen hullámzó születésszám évtizedekkel később esetlegessé teszi a munkaképes korúak összlétszámának aktuális változását, hiszen szinte véletlenszerű, hogy az adott időpontban éppen mekkora fiatal évjázatok lépnek be, és mekkora idős korosztályok lépnek ki e szubpopulációból. Fokozottan igaz ez a II. világháború utáni időszakra és Magyarországra is. A nagylétszámú korcsoportok a megfelelő életkorokba kerülve átmenetileg semlegesítik a csökkenő termékenység hatását. Így például hazánkban az ötvenes évek elején született nagylétszámú korcsoporttal meginduló hullámok a hetvenes évek elején és a közeljövőben a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján érezhetően emelik a munkaképes korúak számát.

A század második harmadában, amelyet a témánkban készült elemzések általában átfognak, egyedi és véglegesen lezáruló folyamat zajlott le. Ebben az átmeneti időszakban a születések csökkenése eléggé előrehaladott volt ahhoz, hogy érezhetően csökkentse a gyermekek arányát, de nem érvényesült kellően hosszú ideig ahhoz, hogy jelentős előregedést okozzon. Talán túlzott egyszerűsítéssel fogalmazva: az idős korosztályok súlyaránya még nem volt túlzottan nagy, a fiataloké pedig már meglehetősen alacsony volt. Pontosán ez a periódus tehát az, amelyben egyszeri és valószínűleg meg nem ismétlődő demográfiai okok miatt a munkaképes korúak részaránya még alacsony termékenység mellett is kiugróan magas volt. Nyilvánvaló azonban ezen állapot átmenetisége és az is, hogy csak korlátozottan szolgálhat alapul általános érvényű következtetések levonására.

Ha stabil népességalakulást feltételezünk (ami korunkban a fejlett országok esetében csak elméleti feltételezés) akkor is fel kell figyelniük egy érdekes jelenségre. Visszalapozva Hilde Wander skálájához (1. tábla) látható, hogy a nettó reprodukciós együttható 0,7 - 1,1 közötti értékeinél - ami a népességszámban már jelentős különbségeket eredményez - a produktív népesség aránya lényegében azonos. Míg a 0,7-es nettó reprodukció már markáns népességcsökkenést jelez, az 1,1-es érték pedig növekedést, a munkaképes korú népesség aránya szempontjából lényegében egyenértékűnek tekinthetők. Kedvező halandóság mellett tehát a produktív korúak részaránya a termékenységnek pontosan abban a tartományában érzéketlen a reprodukció mértékére, amely a fejlett országokra korunkban jellemző. Így talán még érthetőbb a kapcsolat lazasága.

A fentiek természetesen csak a produktív korúaknak az össznépességen belüli arányára vonatkoznak. A tartósan alacsony reprodukció hosszabb távon nemcsak az össznépességet, hanem a munkaképes korúak létszámát is csökkenti, de ennél jobban csökkenti a legfiatalabb nemzedékét. Így a népességen belüli arány változatlan maradhat (miközben a legidősebb korosztályok részaránya nő). Végeredményben tehát a népesség összetételét (de a munkaképes korú népesség belső összetételét is) tekintve nagy a különbség az alacsony és az 1-en felüli nettó reprodukció között. Ha viszont csak a produktív részarányt vizsgáljuk, amelynek mint már említettem, a gazdaságra gyakorolt hatás szempontjából a legnagyobb jelentősége van, még stabil népességalakulást feltételezve sem mutatható ki látványos különbség az egyes termékenységi szinteknek a munkaképes korúak arányára gyakorolt hatása között.

A népesség és a munkaképes korú népesség alakulásának kapcsolatát vizsgálva szólni kell a halandóság változó jellemzőiből adódó különbségekről. Nem mindegy, hogy az egész népességre jellemző, összesített halálozási arányszám hogyan változik az egyes korcsoportok között. Más következményei vannak ugyanis annak, ha például egy országban a halandóság változását döntően a csecsemőhalandóság módosulása, vagy éppen a legidősebbek arányszámainak változása váltja ki, ahhoz képest, ha a halandóság összesített mutatóját érezhetően befolyásolja a produktív korúak korszpecifikus halálozási arányszámainak módosulása. Illusztrációként szolgálhat a 2. tábla, amelyből egyértelműen kiderül, hogy Magyarországon 1960 és 1980 között a 35-40 éven felüli, munkaképes korú (elsősorban férfi) népesség halálozási arányszámai romlottak.

2. A munkaképes korú népesség halandóságának
változása Magyarországon

Korcsoport	1000 megfelelő korúra jutó halálozás			
	1959/60-as évek átlaga		1980	
	férfi	nő	férfi	nő
15-19	1,20	0,54	1,00	0,44
20-24	1,60	0,79	1,57	0,54
25-29	1,62	0,99	1,78	0,70
30-34	1,99	1,28	2,24	1,04
35-39	2,54	1,84	3,91	1,71
40-44	3,48	2,72	6,17	2,77
45-49	5,50	3,85	9,17	4,40
50-54	9,14	5,93	14,18	6,43
55-59	10,08	-	20,90	-

Forrás: Demográfiai Évkönyv. 1980. 191., 192. old.

A fenti tábla alapján egyszerű számítással érzékeltethető a halandóság változásának hatása a munkaképes korú népesség létszámalakulására. Ha standardizálás segítségével kiiktatjuk a korstruktúra változásának hatását, továbbá levonjuk a halálozások számából azt a részt, amely a munkaképes korú népesség összlétszámának emelkedéséből adódik, akkor megállapítható, hogy a munkaképes korú férfiak kor-specifikus halálozási arányszámaiból következően 1980-ban közel 6 ezerrel (40 százalékkal) többen haltak meg, mint 20 évvel korábban. A munkaképes korú nőknél a korspecifikus arányszámok nem okoztak változást, mert az idősebbek mutatóinak romlását nagyjából kiegyenlítette a fiatalabb korosztályok mutatóinak javulása. Ha az arányszámok változását időben egyenletesnek vesszük (ami természetesen igen erős egyszerűsítés, és így e számítás eredménye csak illusztrációként fogható fel), akkor megállapítható, hogy a kor szerinti halandóság romlása a munkaképes korú férfiak létszámát 20 év alatt közel 60 ezer fővel csökkentette. (Ez az összes csökkenés mintegy 20 százaléka.)

A fentiekből remélhetőleg kitűnik, hogy a jelenlegi periódusban több olyan tényező, törvényszerűség is hat, amelyek elszakítják az össznépesség és a produktív korú népesség létszámalakulását egymástól. Alapkérdésünk megválaszolása ezért azt igényli, hogy tisztázzuk: meddig tart ez a periódus, belátható időn belül kialakulhat-e valamilyen összefüggés. Ez a magyar népességalakulás részleteiből elemzését teszi szükségessé, amelyre a 4. fejezetben visszatérek.

2.2 Munkaképes korú népesség - foglalkoztatás

A munkaképes korú népesség a nyugdíjas korú, de a munkavállaláshoz megfelelő fizikai állapottal rendelkezőkkel együtt alkotja azt a forrást, amely a foglalkoztatás demográfiai hátterét képezi. E potenciális munkaerőforrás egy része különböző társadalmi-gazdasági és individuális késztetések hatására bekapcsolódik vagy be kíván kapcsolódni a társadalmilag szervezett munkafolyamatba. Ők alkotják a munkaerő kínálatát.

A másik póluson a munkaerő-kereslet jelenik meg, amely a vállalatoknál, szövetkezeteknél, intézményeknél meglévő konkrét álláslehetőségekből áll össze.

A foglalkoztatás mindenkori mértéke a munkaerő-kínálat és kereslet találkozásából, közös részéből alakul ki. Jelen dolgozat elsősorban a kapcsolat mennyiségi összefüggéseit emeli ki, de emögé mindig oda kell érteni egy meghatározott (képzettségi, foglalkozási, területi stb.) struktúrát, mert a munkaerő-állománynak a társadalmilag szervezett munkafolyamatba való bekapcsolódásában a minőségi jellemzők természetesen meghatározó jelentőséggel bírnak.

A munkaerő-kínálat jelentős tényezője, hogy mekkora és milyen összetételű a munkaerőforrás. (E forrás döntő része a munkaképes korú népesség, a továbbiakban csak ezzel foglalkozom és nem térek ki a nyugdíjasok foglalkoztatására.) A népesség gazdasági aktivitása nemenként és korcsoportonként eltérő. Ez, valamint a területi összetétel változása a munkaerő-kínálat demográfiai jellegű determinálói.

A demográfiai elemek mellett azt kell vizsgálni, hogy mely tényezők hatására alakul az ún. munkavállalási hajlam, vagyis az adott mennyiségű, struktúrájú népességből hányan szándékoznak (vagy kénytelenek) munkát vállalni. A munkavállalási hajlamot számos, egymással összefüggő tényező befolyásolja. Ezek egyrészt az egyén helyzetéből (képzettség, családi állapot, gyerekszám stb.), másrészt a társadalom és a gazdaság oldaláról érvényesülő késztetésekből (reálbérszint, társadalombiztosítás, propaganda stb.) vagy szélsőséges esetekben jogi kényszerből következnek.

Az alapvetően gazdasági jelenségek egy része a társadalomban egyéni cselekvésből tevődik össze. Így az összességükben objektív folyamatok szubjektív elhatározások, makroszinten sokszor alig értelmezhető egyéni indítékok alapján alakulnak ki. Amikor az egyén munkavállalási szándékáról dönt, olyan társadalmi érté-

kek, normák hatására cselekszik, amelyeket gazdasági tényezők alapvetően meghatároznak, de mellettük nagy szerepük van más jellemzőknek, például az iskolai végzettségnek, hagyományoknak, a propagandának stb.

A későbbiekben részletesen bemutatom, hogy a II. világháború után Magyarországon hogyan érvényesült e társadalmi-gazdasági folyamatok bonyolult hatásmechanizmusa. Itt elsősorban azt az általánosabb jellegű következtetést kell levonnunk, hogy a gyakorlati tapasztalatok szerint minden társadalmi formációban kimutathatók törekvések az állampolgárok teljes foglalkoztatottságának biztosítása irányában, de a szocialista országokban ez a gazdaság- és foglalkoztatáspolitikának olyan prioritást élvező célkitűzése, amely jóval meghatározóbb szerepet kap, mint a rövidebb távú politikai vagy gazdaságpolitikai megfontolások.

Olyan társadalomban, amelyben a magántulajdon visszaszorításával kizárólag a munka (még hozzá a társadalmilag szervezett keretek között folyó munka) lehet az állampolgárok megélhetésének forrása, alapvető követelmény, hogy az állam gazdaság-szervező tevékenysége eredményeképp minél több állampolgár találjon magának megfelelő munkahelyet. Ez a követelmény akár önmagában is elegendő ahhoz, hogy törvényszerűnek tekintsük a szocialista állam aktív, a munkaerő-kínálatot élénkítő politikáját. Ezt a másik pólus, vagyis a munkaerő-kereslet alakulásának jellemzői tovább erősítik.

Kornai János olyan elméleti rendszert dolgozott ki, amely segítségével bizonyítható, hogy a szocialista gazdaság által követett növekedési modellben törvényszerű, hogy a munkaerő iránt olyan kereslet érvényesüljön, amely felszívja a (külső) munkaerő-tartalékokat, majd ezután tartósan és visszafordíthatatlanul meghaladja a kínálati maximumon kialakuló foglalkoztatást [48], [49].

A munkaerő iránti túlkereslet szinte állandóvá teszi a társadalom- és gazdaságpolitikában a munkaerőforrás mind teljesebb kiaknázására való törekvést. Azok az intézkedések pedig, amelyek ezt szolgálják, rendszerint irreverzibilis hatásúak, beépülnek a szocialista társadalom jog- és szokásrendszerébe, magas szinten stabilizálják a munkaerő-kínálatot.

A fentiekből kitűnik, hogy az eddig érvényesült kelet-európai szocialista modellben a társadalompolitikai megfontolások és a közgazdasági összefüggések egyaránt, egymást erősítve, a kínálatot meghaladó munkaerő-kereslet tartós fennmaradása irányába hatnak. Ez törvényszerűvé teszi a munkaerőforrás maximumán kialakuló kínálatot, amiből pedig az következik, hogy ebben az országcsoportban a fejlődés már viszonylag korai periódusától kezdődően a munkaképes korú népesség létszámváltozása a foglalkoztatás alapvető determinálója. A jövőre vonatkozóan egyelőre nem látszanak

olyan jelenségek, amelyek ezt az összefüggést alapvetően megváltoztatnák.

Egy megszorítást azonban mindenképpen tennünk kell: e rendszerekben - mint már utaltunk rá - a foglalkoztatás társadalompolitikai meghatározottsága igen erős. Ez pedig adott esetekben a munkaerő-kinálat csökkenése irányában is hathat. Egyes kiemelkedő társadalompolitikai célkitűzések megvalósulását szolgáló eszközök olyanok is lehetnek, amelyek - szemben a foglalkoztatás bővítését célzó általános irányzattal - csökkenthetik a munkavállalás szempontjából szóba jövő népességet. Így például Magyarországon fontos társadalmi vívmány a relatíve alacsony nyugdíjkorhatár, a magas továbbtanulás, vagy éppen a gyermekgondozási szabadság bevezetése. (Az már külön tanulmány témája lehetne, hogy megvizsgáljuk mikor és milyen társadalmi-gazdasági szituációban alakultak ki a fentiekkel kapcsolatos döntések.) A munkaerőforrás maximumán alakuló foglalkoztatás tehát olyan törvényszerűség, amelyet még szocialista körülmények között is bizonyos fenntartással kell kezelnünk, de azt rögzíteni lehet, hogy általában ez a jellemző.

2.3 Foglalkoztatás - munkaidőalap

A foglalkoztatottsági szint fontos jelzőszáma annak, hogy egy adott népesség milyen munkamennyiség elvégzésére képes. Amennyiben ezt a munkamennyiséget pontosabban akarjuk megjelölni, nem a foglalkoztatottak számát, hanem az általuk munkával töltött időt kell számításba venni. A fenti megállapítás magától értetődőnek tűnik, mégis azt tapasztaljuk, hogy a világ legtöbb országának munkaügyi statisztikáiból vagy hiányzik a foglalkoztatottak által teljesített munkaidőmennyiség megfigyelése, vagy korántsem teljeskörű az. Nem kivétel ez alól a magyar statisztika sem, ami azt jelzi, hogy az elmúlt évtizedekben - ha kimondatlanul is - de másodlagos volt az ún. társadalmi munkaidőalap változásának jelentősége. Közvetett bizonyítéka ez annak, hogy a foglalkoztatást a maximális mértékre "hajtó" társadalmi és gazdasági tényezők milyen erősek voltak. A demográfiai maximumon kialakuló foglalkoztatás primátusa mellett a tudomány, a gazdaságirányítás és így a statisztika szempontjából is másodlagos volt az elvégzett munkavolumen nagysága. Csak napjainkban indultak meg szervezettebben olyan kutatások (az MKKE Munka- és Oktatásgazdaságtani Tanszékén), amelyek komplex módon törekednek megragadni a társadalomban végzett munka mennyiségét.

Maga a feladat módszertanilag is igen bonyolult, hiszen definíciós és mérési problémák egyaránt adódnak. Ha csak azt nézzük, hogy a dolgozók munkahelyükön mennyi munkaórát végeznek, annak számbavétele sem egyszerű. Az ún. tényle-

ges munkaidőt kiegészítik a dolgozók által végzett különböző formájú többletmunkák, ugyanakkor figyelemmel kell lenni a szabadságokra, betegségekre és egyéb törvényesen lehetővé tett távollétekre (pl. gyermekápolás címén stb.). A világ minden országában a hagyományos munkahelyeken kívül is végeznek munkát. Ennek egy részét a kapitalista országokban "fekete gazdaságnak", nálunk a "második gazdaságnak" nevezik. Nyilvánvaló, hogy itt már a mérés is komoly nehézségekbe ütközik. Munkavégzésként fogható fel például a háztartási munka, vagy akár a gyermekek ellátása, nevelése is. Egyes tevékenységek - a gazdasági feltételektől függően - időnként kisebb, időnként nagyobb arányban társadalmilag szervezettek (pl. háztartási javítás, szerelés, gyermekgondozás stb.). E sok összetevőjű folyamat eredője meglehetősen bizonytalan.

Az elmúlt évtizedekben a fejlett országokban egyértelmű tendencia volt az ún. törvényes munkaidő csökkentése. A tőkés országokban elsősorban az újratermelő munkanélküliség levezetése érdekében születtek - természetesen nagy társadalmi feszültségek után - a munkaidőalapot csökkentő intézkedések (a heti munkaidő mérséklése, az ún. rugalmas nyugdíjbavonulás lehetősége, részmunkaidős foglalkoztatás bővítése stb.). A szocialista országokban a munkaerő-túlkereslet nem igényelt ilyen lépéseket, tekintve azonban, hogy a törvényes munkaidő csökkentése fontos társadalmi vívmányként, az életkörülmények javításaként is megjelenik - lényegében a gazdasági érdekek ellenére - kikerülhetetlen volt hasonló folyamatok lezajlása. Ezzel párhuzamosan azonban egy ellentétes folyamat is megfigyelhető, valószínűleg nem függetlenül a gazdaság túlkeresletes jellegétől. A törvényes munkaidő mérséklődésével egyidejűleg a társadalmilag szervezett munkahelyeken kívül végzett munkatevékenység jól megfigyelhetően bővül. Ez arra utal, hogy bizonyos gazdasági törvényszerűségek korrigálni képesek a társadalompolitikai indíttatású munkaidő-politikai intézkedések hatását.

Témánk szempontjából azonban annak megállapítása lényeges, hogy a népesedést és a gazdasági teljesítményt összekötő logikai sorban feltétlenül figyelembe kell venni a munkaidő terén bekövetkezett változásokat is. Ezek hatásait ma még nem tudjuk kellő pontossággal megragadni, de a 5.2 fejezetben részletesebben is bemutatom, hogy 1950 és 1975 között a foglalkoztatás ugrásszerű bővülését is eliminálni tudta a törvényes munkaidő mérséklődése, más oldalról viszont ezután éppen a törvényes munkaidő mérséklésének megfelelő mértékkel tudott az ún. társadalmilag nem szervezett munkatevékenység bővülni. Újabb tényezőt kell tehát számításba venni, amely lazítja a népesedés és a gazdasági növekedés közötti feltételezett szoros kapcsolatot.

2.4 Foglalkoztatás - gazdasági teljesítmény

A korábbiakban már utaltam rá, hogy alapvető közgazdaságtudományi irányzatok a foglalkoztatás bővülése, illetve csökkenése és a nemzetgazdasági produktum között - legalábbis elvileg - kapcsolatot tételeznek fel. A gyakorlati tapasztalatok ezt a feltételezést nem egyértelműen támasztják alá. Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a népesedés és a gazdasági növekedés közötti összefüggés természetének megismeréséhez, alapvető jelentőségű a népesedési viszonyoktól a gazdasági teljesítményig vezető logikai láncolat ezen utolsó elemének részletesebb elemzése.

Az alapkérdés itt az, hogy van-e garancia arra, hogy a többlet-munkaerő alkalmazása szükségszerűen többlet-termelést jelent, illetve, hogy az esetlegesen szűkülő foglalkoztatás korlátozza-e a gazdasági növekedést.

Amennyiben a foglalkoztatás bővül és olyan ideális esetet tételezünk fel, hogy más erőforrások sem képeznek szűk keresztmetszetet, továbbá a többlet-termelés iránt tényleges kereslet jelentkezik, az új munkaerő a munkahelyi struktúra követelményeinek megfelel, vagy ahhoz rövid időn belül alkalmazkodni képes, elosztása célszerűen történik és a munkaerő-felhasználás hatékonysága is megfelelő, úgy a munkaerő-növekmény arányos termelési növekménnyel járhat. Ennek az ideális helyzetnek a kislakulását azonban sok tényező nehezítheti. Így például ha

- az új munkaerő nem a követelményeknek megfelelő képzettségű, alkalmazkodóképessége rossz, ágazati orientáltsága (amelyet a szakképzettség, kereseti arányok, presztizskülönbségek stb. alakítanak), területi elhelyezkedése a szükséglettől eltér;
- az új munkaerő hatékony foglalkoztatásához nincs elegendő tőke, a többlet-termelés nyersanyagforrásai hiányoznak;
- vagy a másik oldal, a hatékony kereslet (exportlehetőség, belföldi piac felvevőképessége stb.) elégtelen;
- a gazdaságirányítási, szélesen értelmezett érdekeltségi rendszer jellemzői olyanok, hogy nincs "biztosíték" arra, hogy csak ott kerüljön sor a munkaerő-többlet felhasználására, ahol hatékony foglalkoztatásának feltételei adottak.

Amennyiben a felsorolt tényezők bármelyike érvényesül, a gazdasági teljesítmény nem lesz arányos a munkaerő-többlettel, vagy egyszerűen létre sem jön a

pótlólagos termelés. Ebben az esetben a munkaerő-felhasználás általánosan vett hatékonysága romlik, "felesleges" munkaerő alkalmazására kerül sor.

Ez egy nagyon egyszerű példával szemléltethető. A példában azt feltételezzük, hogy adott időpontban a rendelkezésre álló nyersanyag- és akkumulációs források, piaci lehetőségek meghatároznak egy maximális termelési értéket (T_{max}). Ugyanakkor a foglalkoztatott létszám potenciális teljesítőképességének is adhatunk egy értéket (T_{pot}), amely adott időpontban a munkaerő volumenén és struktúráján kívül számos tényezőtől (pl. technikai felszereltség, munkakultúra, anyagi érdekelttség, szervezettség stb.) függ. Természetesen a T_{max} és T_{pot} értékei rendkívül flexibilisen változnak és változtathatók, de azt feltételezzük, hogy adott időpontban egymáshoz viszonyított nagyságuk kifejezhető.

Elképzelhető olyan periódus, amikor a bőséges munkaerőforrás következtében a T_{pot} értéke magasabb, mint T_{max} . Vagyis ilyenkor a foglalkoztatás egy része "felesleges", hiszen nem származik belőle többlet termelés, nem a munkaerő, hanem valamelyik másik tényező képezi a szűk keresztmetszetet.² Ezt jelzi többek között, ha a foglalkoztatás emelkedésére vagy éppen csökkenésére a tényleges termelési érték nem reagál. Ha előrelapozunk a 11. táblához, látható, hogy a magyar ipar termelés- és létszámdinamikája esetében megfigyelhető ez a hatás.

A szakemberek körében gyakran hallani olyan vélekedést, mely szerint a hatékony foglalkoztatást - legalábbis rövidebb távon - akadályozó tényezők olyan erők, hogy a munkaerőforrás extenzív bővítése szükségszerűen a hatékonyság romlásával jár. Vagy ugyanezen egy más gazdasági modellben, a tőkés termelési körülmények között úgy hangzik, hogy a többlet-munkaerő az elsődleges oka a munkanélküliség emelkedésének. Joggal merül fel tehát a kérdés, hogy vannak-e a foglalkoztatás bővülésének ésszerű határai, létezik-e egy olyan "plafon", amelyről elmondható, hogy eddig és nem tovább célszerű növelni a munkaerő kínálatát.

Elvileg elképzelhető, hogy a termelési tényezők szüntelen, célszerű átcsoportosításával, a termelés szerkezetének a nyersanyagforrásokhoz, a piaci lehetőségekhez történő igazításával, a munkaerő alkalmazkodó képességének maximális kihasználásával jelentős foglalkoztatásbővítés esetén is arányos termelésnövekedés következhet be. Az ezt tagadók általában csak az anyagiszféra adottságait vizsgálják. Elfelejtkeznek arról, hogy az anyagiszférában adott időpontban nem hatékonyan foglalkoztatható munkaerő számára a nem anyagiszféra lényegében végtelenül

² Újra utalok rá, hogy ez rendkívül leegyszerűsített megközelítés, hiszen a "felesleges" munkaerő is lehet hasznos, ha például tőkét helyettesíthet és így a fejlődés tőkeigényessége csökkenthető stb. De itt egy adott pillanatban kiemelt állapotot tételezünk fel.

növekvő szükségletet támaszt (természetesen ez nem feltétlenül jelent "fizetőképes" keresletet is). Így elvileg és hosszabb távon a teljes gazdaság munkaerő-felvevő képessége is korlátlan. Ha nem rövid távon szemléljük, nincs okunk a hatékony munkaerő-kereslet felső határát bárhol is megvonni. Ennek azonban két kemény feltétele van: az állandó strukturális alkalmazkodás és a hatékonysági követelmények szüntelen érvényesülése.

Másképpen fogalmazva tehát az "erőforrás-korlátos" szocialista gazdaságban a foglalkoztatás bővülése arányos többlet produktumot eredményezhet, ha sikerül biztosítani egy olyan gazdasági és munkaerő-struktúrát, ahol a termelő szférában annyi munkaerő áll rendelkezésre, amennyivel ott hatékony munkavégzési lehetőség biztosított, ugyanakkor a létrehozott nemzeti jövedelem elosztása úgy valósul meg, hogy a nem termelő ágazatok elegendő erőforrással rendelkeznek a munkaerő-kínálat "maradékának" foglalkoztatásához. Továbbá a tőkeallokáció, szakképzettségi összetétel összhangban van ezen ideális megoszlással. Pontos az is, hogy létrejöjjenek a hatékony foglalkoztatáshoz elengedhetetlen egyéb (pl. szervezeti, érdekeltségi) feltételek.

Hasonló a helyzet a "kereslet-korlátos" gazdaságokban is, ahol a termelés bővülését nem az erőforrások, hanem a hatékony kereslet hiánya akadályozza. Ha itt a munkára jelentkezők száma (pl. demográfiai okokból) emelkedik, a foglalkoztatás általában csak a hatékony álláshelyek kínálata bővülésének mértékéig nő. Ezért tűnik úgy első látásra, hogy a tőkés országokban a munkanélküliségnek demográfiai okai is vannak. Valójában azonban itt is a szerkezetátalakítás rugalmassága, a munkaerőnek a kereslethez történő alkalmazkodóképessége az egyik döntő tényező a foglalkoztatási szint alakulásában.

Alfred Sauvy francia gazdaságdemográfus szemléletesen illusztrálja ez utóbbi összefüggést. Felidézi, hogy az NSZK-ban a II. világháború utáni években 7 millió új munkahelyet tudtak létrehozni, és azokat betölteni, Japánban 1950-től 1960-ig 10 milliót, 1960-tól 1976-ig további 7 milliót. Franciaországba 2 millió vendégmunkás érkezett és Algériából repatriált 400 ezer fő munkát kereső, és ők is elhelyezkedtek. Mindebből Sauvy is ezt a következtetést vonja le, hogy a munkanélküliség nem a munkaerő-kínálat függvénye, hanem a gazdaság, a munkaerő-állomány nem megfelelő struktúrájának, rugalmasságának következménye [87].

A fenti gondolatmenetet alkalmazhatjuk arra az esetre is, ha a foglalkoztatás csökken. A gazdasági és munkaerő-szerkezet célszerű átalakításával, megfelelő hatékonysági követelményekkel csökkenthető, vagy rövidebb távon teljesen ki is iktathatók a foglalkoztatás szűkülésének esetleges negatív következményei.

(Természetesen ez hosszabb távon már nem igaz, hiszen például a termelés tőkeigényességének növekedése mindenképpen kedvezőtlen következményként jelentkezik.)

Ha viszont az érdekeltség nem megfelelő, merev a munkaerő- és eszközstruktúra, a csökkenő foglalkoztatás fokozza a hiányt, erősíti a hatékonyságromláshoz vezető folyamatokat, csökkenti a gazdaság teljesítőképességét. Tekintve, hogy aránytalan gazdasági- és munkaerő-szerkezet mellett a feszültségek egy-egy részterületen már nagyon hamar megjelennek, a foglalkoztatás kismértékű csökkenése, vagy csak a növekedés elmaradása is komoly problémákat hozhat a felszínre.

Azt láttuk tehát, hogy az európai szocialista országok által követett gazdasági modellben, de részben tőkés országokban is, a foglalkoztatás bővülésének vagy csökkenésének gazdasági következményeit elsősorban a foglalkoztatás hatékonyságának és rugalmasságának állapota befolyásolja. A mennyiségi változások determináló szerepe e hatékonyságtól és rugalmasságtól függ. Kedvezőtlen esetben a munkaerő-növekmény nem, vagy csak részben járul hozzá a gazdasági fejlődéshez. Más oldalról viszont elvileg a hatékony és rugalmas foglalkoztatás képes semlegesíteni a munkaerőforrás esetleges szűküléséből következő negatív determinációkat.

Az eddigieket összefoglalva megállapítható, hogy a XX. század második felében jellemző demográfiai, társadalmi, gazdasági viszonyok között több olyan tényező is hat, amelyek a népességalakulás és a gazdasági fejlődés közötti közvetlen kapcsolatot meglehetősen lazává teszik. Ezek:

- a születésszám ingadozása és főként ebből következően a népesség hullámzása;
- a reprodukciós arányszámok tipikus változási sávjában a munkaképes korú népességnek az össznépességhez mért részarányának viszonylagos állandósága;
- a munkaképes korú népesség halandóságának emelkedése;
- az ún. törvényes munkaidő, valamint a második (vagy "fekete") gazdaságban végzett munkatevékenység részben társadalmi szempontokból következő váltakozása;
- a foglalkoztatás hatékonyságának labilitása (elsősorban a szocialista országokban);
- a gazdasági- és munkaerő-szerkezet változásának helyenkénti és időnkénti rugalmatlansága.

A fentiekkel szemben tulajdonképpen csak egy olyan törvényszerűséget találtunk, amelyik nem távolítja, hanem közelíti egymáshoz a népesség és a gazdasági növekedés alakulását. Ez pedig az a tény, hogy a szocialista országokban társadalmi és gazdasági okokból egyaránt a foglalkoztatás a munkaerőforrás maximumán alakul, és így a gazdasági aktivitás igen hamar elérte lehetséges maximumát és azóta nagyszámú rendi változást nem mutat.

Az eddigiekben a népesség alakulását globálisan értelmeztem. Feltételezhető azonban az, hogy a népesség meghatározott strukturális változásai ha nem is közvetlenül de közvetve hozzájárulhatnak bizonyos gazdasági folyamatok kibontakozásához, vagy éppen hátráltathatják azokat. A következő fejezetben ezzel foglalkozom.

3. A népességstruktúra változásának hatása egyes gazdasági folyamatokra

A népességstruktúra számos összetevőjéből e fejezetben elsősorban a munkaképes korúak kor szerinti összetételét, illetve e szubpopuláció nemek és településtípusok szerinti megoszlását emelem ki.

Az első kérdés az, hogy a munkaképes korú népesség korösszetételének változása (pl. fiatalodása, vagy öregedése) érdemi hatást gyakorol-e a munkateljesítményre. Empirikus tapasztalatok alapján többen szerkesztettek a produktumot életkor szerint megadó skálákat. A szakirodalomban a legjellemzőbb vélemény az, hogy a teljesítmény kb. 40 éves korig nő, utána lassan csökken. A többségi véleményre jellemző a következő teljesítményskála [57]:

<u>Életkor</u>	<u>Teljesítményszázalék</u>
-18	81
18-20	90
21-25	86
26-30	101
31-40	<u>105</u>
41-50	104
50-	103

Egy körültekintő magyar vizsgálat még idősebb életkorra helyezi a teljesítmény csúcspontját [108]:

<u>Életkor</u>	<u>Átlagteljesítmény</u>
-25	78,6
26-35	99,5
36-45	109,6
46-50	<u>111,3</u>
51-	107,6

Az életkort és a teljesítmények kapcsolatát elemző vizsgálatokra jellemző, hogy csak a fizikai munkavállalók és ott is a közvetlen termelőlétszám (tehát a mérhető teljesítményű dolgozók) körében mozognak. Még így is a tényleges teljesítmény és az életkor között inkább pozitív a korreláció. Negatív korreláció a teljesítőképesség (ami értelemszerűen nem azonos a tényleges teljesítménnyel) és az életkor között mutatható ki. Az idősebb munkavállalók nagyobb szakmai tapasztalata, kisebb fluktuációja, a munkák elosztásában érvényesülő előnye azonban kompenzálja a fizikai állapot esetleges romlását. Ha pedig a teljes munkaerő-állományt (tehát a szolgáltatási jellegű foglalkozásúakat, a nem fizikaiakat is) figyelembe vesszük, akkor inkább a pozitív korreláció tűnik reális feltételezésnek, de a teljes munkaerő-állomány szintjére aggregálva - mondjuk meg őszintén - meglehetősen erőltetettnek hat.

Két más tényező tekintetében azonban fordított az életkor hatása. Ezek pedig a vállalkozókedv és a mobilitás. A szakemberek általában úgy vélik, hogy a népesség növekedés megkönnyíti a gazdasági fejlődéshez szükséges munkaerő-mobilitást. A növekvő népességben rendszerint nagyobb az újonnan munkába lépők száma, mint csökkenő vagy stacioner létszám mellett. Az új munkaerő - legalábbis elvben - korszerűen képzett, a dinamikus ágazatok felé irányítható. A fiatalok vállalkozóbbak, nyitottabbak, kevesebb családi és egyéb kötöttségük van, tehát mobilabbak az idősebeknél. Mindebből logikusan következik az a feltételezés, hogy a nem növekvő, stagnáló népesség kedvezőtlenül befolyásolja a munkaerő-állomány rugalmasságát és így közvetve fékezheti a gazdasági növekedés ütemét.

A tőkés országok gazdasági növekedését vizsgálva állapította meg Erdős Tibor, hogy a "bő munkaerőforrásokkal rendelkező országok gazdasági növekedésükben előnyt élveztek a munkaerőforrásban 'szegényebb' országokkal szemben, mert az előbbieken a termelés könnyebben volt növelhető az új munkaerők beállítása útján, és mert a beruházások végrehajtásakor kevésbé állt fenn az a veszély, hogy a termelési eszközök és a munka közt fennálló - a mindenkori technikai színvonal által meghatározott - optimális arányt megsértik a munkaerőforrás elégtelensége miatt. Ez jelentősen hozzájárult a beruházások gazdasági hatékonyságához és ezen keresztül a termelés növekedéséhez" ([28] 88-89. old.).

A növekvő, illetve csökkenő népesség korösszetétele jelentősen eltér. Ezt szemlélteti a 3. tábla, amely egy kedvező halandóságú (a születéskor várható élettartam a férfiak esetében 70,2, a nők esetében 75,0 év) stabil népesség korcsoportok szerinti összetételét tartalmazza +5 ezrelékes természetes szaporodási ráta (1,2 körüli bruttó reprodukciós együttható), illetve stagnáló népességszám (1 körüli bruttó reprodukciós együttható) és -5 ezrelékes szaporodási ráta (0,9-es reprodukciós együttható) mellett. Az 1000 főre jutó 5 fős szaporulat kedvezőbb, mint ami a 70-es, 80-as évtizedben Magyarországon kialakult, tehát egy viszonylag kiegyensúlyozott, de még mindig nem túl gyors növekedést feltételez. A -5 ezrelékes csökkenő ráta olyan mérték, ami eddig még a legkedvezőtlenebb helyzetű országokban sem jött létre, de amelyet a körülmények különösen kedvezőtlen alakulása esetén néhány fejlett ország a közeljövőben már elérhet.³

3. A népesség korösszetétele egy kedvező halandóságú stabil népességben

Korcsoport	+5	0	-5
	ezrelékes szaporodási ráta esetén		
-0	1,58	1,39	1,11
1-4	6,21	5,53	4,46
5-9	7,58	6,40	5,69
10-14	7,38	6,84	5,83
15-19	7,19	6,86	5,97
20-24	7,00	6,83	6,10
25-29	6,81	6,79	6,23
30-34	6,62	6,75	6,36
35-39	6,43	6,70	6,48
40-44	6,23	6,64	6,59
45-49	6,01	6,53	6,67
50-54	5,77	6,34	6,68
55-59	5,48	6,03	6,59
60-64	5,12	5,56	6,35
65-69	4,63	4,89	5,89
70-74	3,92	3,98	5,09
75-79	2,96	2,85	3,89
80-	3,08	2,54	4,02
Együtt	100,00	100,00	100,00

³ A táblázat adatai [20] 506., ill. 602. oldal alapján, ezekből a mindkét nembeli népesség kiszámítása [107] 63-65. oldalon közölt módszere felhasználásával készült.

A munkaerő-állomány demográfiai okokból történő cserélődésének mértéke a megújulás, az alkalmazkodás lehetőségének egyik fontos meghatározója. A kiöregedés és a fiatalok munkába lépése révén a fejlett országokban 10 év alatt a keresők közel egynegyede cserélődik ki. Ez a tény lehetőséget teremt arra, hogy az utánpótlás szakképzettségi összetételének célszerű kialakításával a keresők között úgy érzünk el jelentős struktúraváltozást, hogy a már dolgozókat nem készítjük foglalkozásuk, munkahelyük megváltoztatására.

Amennyiben demográfiai okokból a fiatal és a munkából kiváló korosztályok létszáma közel áll egymáshoz, vagy a fiataloké kisebb, ez más determinizmust jelent az utánpótlás összetétele szempontjából, hiszen nem keletkezik "puffer". A kilépők foglalkozási összetétele és a munkahelyi struktúra változása együttesen szinte kijelöli a munkába álló fiatalok helyét. Ezt a szoros meghatározottságot az utánpótlás szakképzettségi összetételének alakításával igen nehéz követni.

Tapasztalatból tudjuk, hogy az ifjúsági munkaerőforrás szakképzettségi összetételét pontosan a munkahelyi struktúra igényeihez illeszteni nem lehetséges. Egyrészt a szükséges átfutási időt figyelembe véve több évre előre igen nehéz a tervezés. Ennél sokkal lényegesebb, hogy az iskolázottságot, annak összetételét a gazdasági szempontokkal egyenlő súllyal társadalmi szempontok is befolyásolják. A szocialista országokban, de részben a tőkés országokban is a továbbtanulás lehetősége és az iskolarendszer felépítése olyan nagy jelentőségű politikai, társadalmi kérdés, amelyet sehol sem lehet (és feltehetően nem is szükséges) kizárólag a napi gazdasági igényekből kiindulva alakítani. Következésképpen nehezen elkerülhető a szükséglet és az ifjúsági utánpótlás szakképzettségi összetétele közötti súrlódás. E súrlódás mértéke, a korrigálás nehézsége nagyobb, ha az újonnan munkába lépő korosztályok létszáma csökken, illetve, ha lényegesen alatta marad az ún. természetes fogyás által támasztott szükségletnek.

Ha a munkaerő-állomány cserélődésének demográfiai hátterét az újonnan munkába állókat zömében tartalmazó 15-19 éves korcsoport, illetve a legtöbb nyugdíjbavonulót tömörítő 60-64 éves korcsoport hányadosával jellemezzük, akkor a 3. tábla alapján a következő értékek adódnak:

A 15-19 és a 60-64 éves korcsoportok hányadosa:

+5	ezrelékes	szaporodási	ráta	esetén:	1,40
0	"	"	"	"	: 1,23
-5	"	"	"	"	: 0,94

Viszonylag kiegyensúlyozott népességnövekedés esetén tehát 100 potenciális nyugdíjbavonulóra 140 újonnan munkába lépő jut, míg a gyors népességcsökkenés esetén

az ifjúsági utánpótlás kisebb, mint a munkából kiváló népesség.

Hasonló különbség figyelhető meg, ha a produktív korúak belső korösszetételét vizsgáljuk. Már utaltam rá, hogy a több fiatalt tartalmazó produktív munkaerő-állományról több rugalmasság, mobilitási készség feltételezhető. Bizonyítja ezt a következő néhány magyarországi adat is.

4. A foglalkozást, munkáltatót változtatók aránya
korcsoportonként és nemenként

Korcsoport (éves)	A foglalkozást, munkáltatót változtatók a megfelelő korú aktív keresők százalékában		
	férfi	nő	együtt
14-19	13,3	9,7	11,6
20-24	11,8	<u>13,3</u>	12,4
25-29	<u>15,6</u>	10,7	<u>13,5</u>
30-34	11,4	10,3	10,9
35-39	9,5	7,0	8,3
40-49	6,3	4,4	5,4
50-54	3,5	1,6	2,6
55-59	3,4	0,5	2,9
60-	0,8	-	0,4
Összesen	9,2	7,3	8,4

Forrás: A munkaerő főbb demográfiai és foglalkozási jellemzői, munkaerőmozgás
KSH Bp. 1984, 43-45. old.

5. Az ingázók megoszlása nem és életkor szerint

Év	Az ingázók száma (ezer fő)	E b b ő l							
		férfiak	nők	együtt	14-29	30-39	40-54	55	Össze- sen
		aránya			évesek aránya				
		(százalék)							
1970	967,7	72,5	27,5	100,0	44,7	23,5	24,9	6,9	100,0
1980	1218,4	68,0	32,0	100,0	41,0	23,4	29,7	5,9	100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv KSH Bp. 1982, 31. oldal.

A fiatalabb korösszetételű, nagyobb részben férfiakból álló produktív népesség tehát a tényleges adatok szerint is mobilabbnak tekinthető, akár a foglalkozásváltást, akár a területi "mozgékonytságot" vizsgáljuk.

Hogyan hat a népességszaporulat a korösszetételre? A 3. tábla alapján a következő arányszámok alakulnak ki:

A 20-39 és a 40-59 éves korcsoportok hányadosa:

(egy alacsony halandóságú stabil népességben)

+5 ezrelékes szaporodási ráta esetén: 1,14

0 " " " " : 1,06

-5 " " " " : 0,95

A produktív korú népesség korösszetételét tehát jól kimutathatóan befolyásolja a népességnövekedés vagy csökkenés üteme. A különbség azonban egy viszonylag dinamikus népességnövekedés és egy gyors fogyás hatása között - ebben a tekintetben - nem olyan mértékű, hogy azzal a gazdasági növekedés alapvető tényezői között hangsúlyosan számolni kellene.

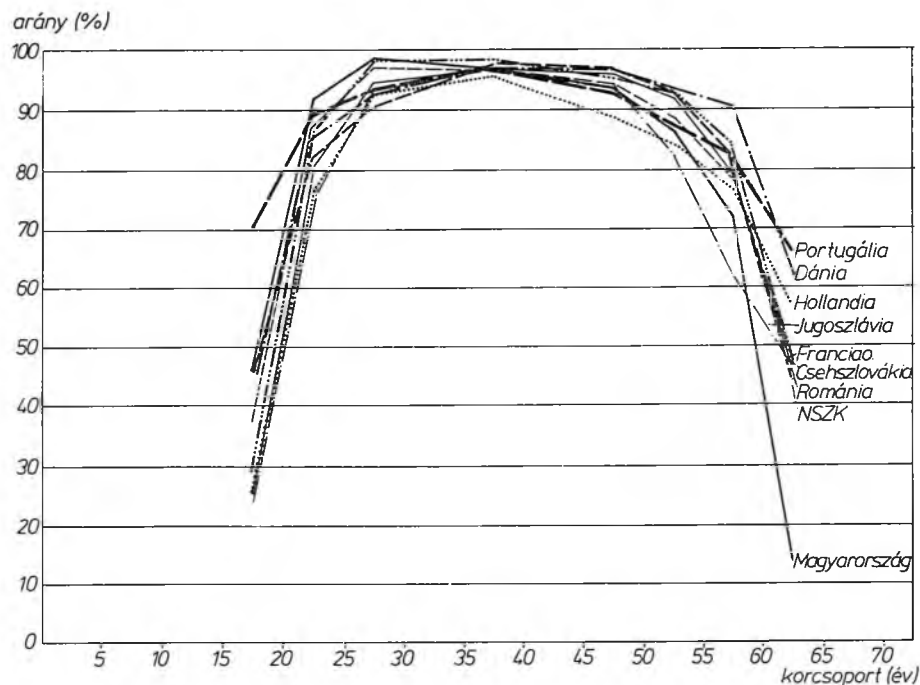
Például a 3. táblában közölt kormegoszlások és a 4. táblában a munkaerőmozgásban résztvevők összetételéről szereplő adatok felhasználásával kiszámítható, hogy az 5 ezrelékes rátával szaporodó stabil népességben az átlagos munkaerőmozgás 8,4 százalék, míg az 5 ezrelékkal csökkenő és így kedvezőtlenebb korösszetételű népesség esetén ugyanez a mutató 8,0 százalék lenne. A munkaképes korúak mobilitására tehát a két eltérő korösszetétel nem gyakorol érdemi hatást.

Korábban már utaltam rá, hogy a népesség gazdasági aktivitása korcsoportonként és nemenként eltérő, következésképp a munkaképes korúak kormegoszlása és a nemek arányának változása a gazdasági aktivitást is befolyásolhatja azokban az országokban, ahol a foglalkoztatás mértékét a munkaerőforrás adottságai determinálják. Az I. és II. ábrák néhány európai ország gazdasági aktivitási görbéit szemlélítik.

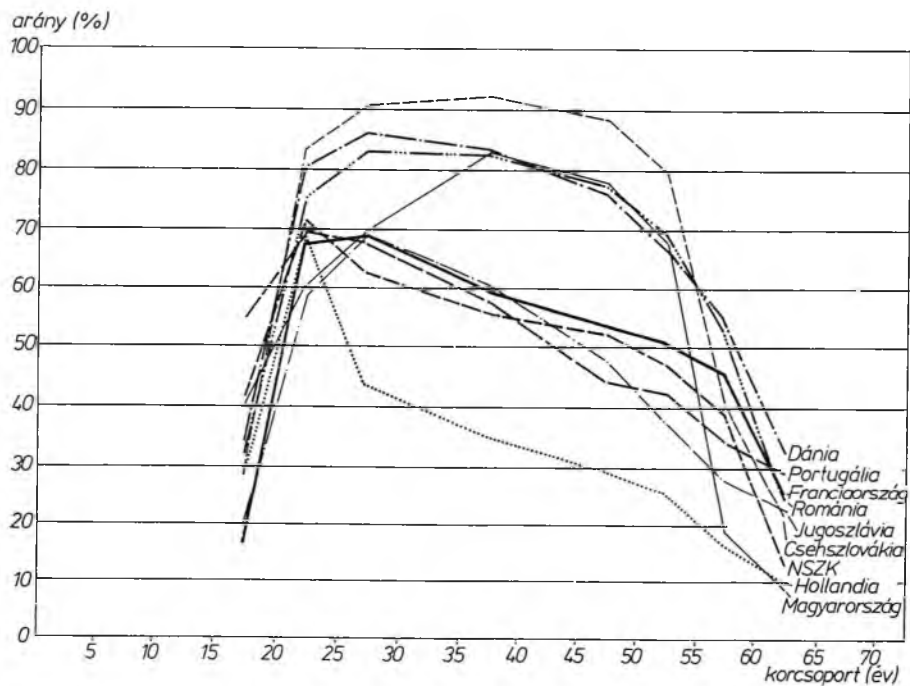
A férfiak esetében közel egyenletes eloszlás jellemző, és a 25 és 50 év közötti korosztályok gazdasági aktivitása mindenütt igen magas. Ez arra utal, hogy még a viszonylag stabilan változó korösszetétel sem módosítja érdemben a gazdasági aktivitást. Erre akkor kerülhetne sor, ha a fiatalabb és az idősebb munkaképes korú korosztályok gazdasági aktivitása között szignifikáns különbség lenne.

A nők esetében már megfigyelhető ilyen különbség. Az ő aktivitási görbéjük - kivéve a magyarországit, de erről később még részletesen szó lesz - általában baloldali aszimmetrikus. (A 20-29 éves korosztály a legmagasabb aktivitású.)

I. Az aktív keresők aránya a megfelelő korú férfi népességben néhány európai országban, 1980 körül

II. Az aktív keresők aránya a megfelelő korú női népességben néhány európai országban, 1980 körül

Ez egyrészt abból következik, hogy a grafikonon megjelenő időszakban az országok többségében még általában véve nőtt a nők foglalkoztatása, ami nyilvánvalóan a fiatalabbaknál emelte elsősorban az aktivitás szintjét. További ismert összefüggés - és ez még a viszonylag nagy osztályközök mellett is megfigyelhető -, hogy az iskolai tanulmányok befejezése utáni magas gazdasági aktivitás a szülés, gyermeknevelés időszakában mérséklődik, majd 35-40 éves életkorban újra nő vagy legalábbis a csökkenés üteme jelentősen kisebb lesz (az esetleges második "púp" magassága általában már nem éri el az elsőét). Így összességében a fiatalodó női népesség lehetőséget kínál a gazdasági aktivitás növelésére, míg az öregedő korösszetétel egyik (de valószínűleg nem döntő fontosságú) tényezője lehet a nők gazdasági aktivitásának esetleges csökkenésének.

Felmerülhet az is, hogy ha a férfiak és nők gazdasági aktivitása különböző, a munkaképes korú népességen belüli arányeltolódásuk is jelentőséggel bírhat a foglalkoztatás szempontjából. Ezt a lehetőséget azonban nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, mert

- a munkaképes korúakon belüli férfi-nő arányváltozás nagyságrendje lényegében elhanyagolható nagyságrendű;
- a férfi és női gazdasági aktivitás a fejlett országok többségében egyre közelebb kerül egymáshoz.

Az eddigiekben a népességstruktúra két alapvető eleméről, a kor és a nem szerinti összetételről esett szó. Az elemzést érdemes kiterjeszteni a népesség, a munkaképes korú népesség területi vonatkozású különbségeire is. Jelen dolgozatban csak a településtípusok eltérő jellemzőinek érzékeltetésére van terünk, de ezek is elegendőek néhány lényegesnek tűnő következtetés levonására. Az egyes településtípusok szerint ugyanis a kor és nem szerinti struktúra szignifikáns eltéréseket mutat. A világ országainak nagy részében jelentős mértékű az urbanizáció. Ebből pedig általában az következik, hogy a városok fiatalabb, a vidéki területek öregebb korösszetételűek. Igy a korösszetételből adódó foglalkoztatási konzekvenciák város és falu vonatkozásában különbséget mutathatnak.

Ehhez kapcsolódik, hogy maguknak a településtípusoknak a jellemzői is befolyásolhatnak egyes gazdasági jelenségeket. Például a mezőgazdasági foglalkoztatottság visszaszorulása, az iparosodás előretörése időszakában a munkalehetőségek elsősorban a városokban jönnek létre. Így aszerint, hogy hol növekedik dinamikusabban a népesség, a gazdasági aktivizálódás lehetőségei különbözőek lehetnek. Vagy más példával élve: ha a falusias területek infrastrukturális ellátottsága jelentősen elmarad a városokétól, az itt élő munkaerő rugalmassága, mozgékonyága is valószínűleg rosszabb lesz.

Témánk szempontjából nem szükséges a népesség területi összetételváltozása problematikáját részletesen elemezni. A településtípusok egyes jellemzőinek vizsgálatával azonban markánsabbá, jobban érzékelhetővé válnak a népesedés és a foglalkoztatás, a gazdasági teljesítmény kapcsolatának egyes elemei, mert a globális esetleg kiegyensúlyozódó, elmosódó problémák egy-egy településtípust szemlélve világosabban kirajzolódnak. Például a magyar népesség egészének szintjén az öregedés az ezredfordulóig sokkal kevésbé markánsan rajzolódik ki, mintha csak - az átlagosnál jóval kedvezőtlenebb korösszetételű - községekben vizsgáljuk. Így még egy átmenetinek tűnő periódusban is szinte modellezhetőek egyes összefüggések.

A népességnövekedés, illetve csökkenés üteme elsősorban tehát a korösszetétel változásán keresztül hat a foglalkoztatás jellemzőire. Ezek közül a hatások közül elsősorban a munkaerő utánpótlás különbségei emelhetők ki. Foglalkozni kell a munkaképes korúak belső korösszetételének a mobilitás és a gazdasági aktivitás lehetőségére gyakorolt befolyásával is. Itt azonban e hatás korlátozottabbnak mutatkozott. Még ennél is kevésbé kézzelfogható eredmény ígérkezik az életkor és az egyéni munkateljesítmény kapcsolatának vizsgálatában. Így ez utóbbtól a konkrét elemzés során eltekintek.

4. A foglalkoztatás alakulása és befolyásoló tényezői a felszabadulás utáni évtizedekben Magyarországon

Az 1950 és 1980 közötti három évtizedben a népesség összlétszáma növekedett, összesen több, mint 16 százalékkal. Az időszak fő jellegzetessége az élveszületések számának rendkívüli egyenetlensége, ami hosszú évtizedekig érvényesülő hullámokat indított meg a népességben. Az 1000 lakosra jutó élveszületések száma az ötvenes évek első felében átlagosan évi 21 fölött volt, a 60-as évek első felében visszaesett átlagosan 13 körüli értékre, majd a 70-es évek első felében átmenetileg újra megnőtt (éves átlagban 16,1-re).

Ugyanebben az időszakban a halálozások számában is tendenciaváltás következett be. A halálozások számának hosszú időszakon át csökkenő tendenciája a 60-as évtizedtől növekedővé vált. Míg az 1000 főre jutó meghaltak száma 1960-1965 között átlagosan 10,2 volt, 1975-1980-ban már 12,9. Különösen gyorsan nőtt a 35 éven felüli produktív korú férfiak halandósága (ld. a 2. táblát). 1960 után tehát markánsan kibontakoztak azok a szerkezeti jellemzők, amelyek a későbbi népességcsökkenés fontos meghatározói.

A munkaképes korú népesség az időszak nagyobb részében még ugyancsak emelkedett, de a kapcsolat az össznépesség alakulásával ebben a periódusban meglehető-

sen esetleges volt. Az 50-es években mérsékelt, a 60-as években dinamikusabb emelkedés, a 70-es évek közepén már stagnálás, majd csökkenés figyelhető meg. Érdekes módon a periódusokra bontás bizonyos hasonlóságot mutat a gazdasági fejlődés fázisaival, ami minden bizonnyal véletleneknek is köszönhető. Mi a helyzet azonban a foglalkoztatással, amely a gazdasági produktumot sokkal közelebből befolyásolja?

Az 1950-es, 1960-as évek sajátos szakaszt képeznek a magyarországi foglalkoztatás történetében. A 6. tábla segítségével elhelyezhetjük ezt az időszakot a század népesedési és foglalkoztatási folyamataiban.

6. A népesség és az aktív keresők létszámváltozása

Megnevezés	I d ő s z a k		
	1949/1900	1970/1949	1980/1970
	(százalék)		
<u>Összesen</u>			
Népesség	134	112	104
Aktív keresők	144	121	102
<u>Férfi</u>			
Népesség	129	113	104
Aktív keresők	136	101	98
<u>Nő</u>			
Népesség	139	111	104
Aktív keresők	167	172	107

Az évszázad első felében a népesség a jelenlegi országterületen több mint két millió fővel növekedett. Ezt meghaladó ütemben, kiegyensúlyozottan emelkedett az aktív keresők létszáma (összességében ugyancsak több mint két millió fővel). A gazdasági aktivitás elsősorban a nők körében nőtt, de a férfi aktív keresők száma is bővült néhány százalékkal. (A 6. tábla viszonyszámainak értékelésénél figyelembe kell venni, hogy az 1949-es népszámlálás idején még erőteljesen érezhető volt a II. világháború hatása a férfi aktív keresők létszámában. A megfelelő 1941-es adat 117 ezer fővel magasabb.) Összességében tehát az évszázad első felében a foglalkoztatás meglehetősen dinamikusan bővült.

1949 és 1970 között - miközben a népesség összlétszámának növekedési üteme lényegében megegyezett a korábbi hosszabb időszak átlagával - a foglalkozta-

tás növekedése tovább gyorsult. Különösen jellegzetes azonban, hogy ebben az időszokban a férfi aktív keresők száma már nem nőtt, az összkereső létszám emelkedése a női keresők többletéből származott. 1949 és 1970 között mintegy 860 ezer fővel emelkedett az aktív kereső nők száma, míg a megelőző 50 évben 480 ezer fővel. Az átlagos éves növekedési ütem az ötvenes-hatvanas években több, mint 2,5-szerese a megelőző hosszú távú időszakénak. A nők foglalkoztatása terén tehát az 1949-től kezdődő 2 évtized rendkívül erőteljes változást hozott.

Az, hogy ebben az időszakban az aktív keresők száma gyorsan emelkedett, lényegében megfelelt a világ fejlett régióiban kialakult tendenciának. A szocialista országok gyors gazdasági növekedése, illetve a tőkés konjunktúra a 70-es évek elejéig dinamikusan emelte a munkaerő iránti keresletet e térségekben. Az is jellemző volt azonban, hogy ez a fejlődés az országok többségében lassúbb volt, mint a népesség növekedése (7. tábla). Ebből a szempontból tehát hazánk Európában kivételt képezett: az átlagnál valamivel lassúbb népességnövekedés az átlagot meghaladó aktív kereső létszámnövekedéssel járt együtt.

7. Az aktív keresők száma és a gazdasági aktivitás
változása a világ fejlett régióiban 1950 és 1970 között

Régió	Aktív keresők		Gazdasági aktivitás	
	1970 millió fő	index 1950= 100	szintje (százalék) 1970-ben	index 1950= 100
Nyugat- és Észak-Európa	96,8	111	43,2	94
Dél-európai tőkés országok	38,6	102	36,5	87
Európai szocialista országok (SZU nélkül)	61,7	116	49,9	98
Szovjetunió	123,0	131	50,4	97
Észak-Amerika	91,7	138	40,8	101
Japán	53,3	148	50,9	117
Fejlett régió együtt	465,1	124	45,3	98
Magyarország	5,0	122	48,3	109

Forrás: [78] 33. old. alapján.

Az eltelt évtizedek fejlődéséről rendelkezésre álló adatok ma már lehetővé teszik, hogy a fő foglalkoztatási folyamatok hátterét keresve a népesség számában és összetételében bekövetkezett változások hosszabb távon érvényesülő "finomabb" összefüggéseit is megkíséreljem feltárni. Így a következőkben arra keresem a választ, hogy a gazdaságilag aktív népesség számában és az össznépességen belüli arányában bekövetkezett változások mennyiben származnak az össznépesség létszámának változásából, mennyiben nemenkénti és korstruktúrájának eltolódásából, és mennyiben a korszpecifikus aktivitási arányszámok módosulásából. Nagy jelentősége van továbbá a lezajlott folyamatok időbeli eltérései kimutatásának.

Ehhez a vizsgálathoz a kettős standardizálás módszere alkalmazható.⁴

A számítás eredményeit a 8. tábla tartalmazza.

8. Az aktív keresők létszámváltozásának tényezői

(ezer fő)

Időszak	A produktív korú népesség létszáma és összetétele változásának hatása	A korcsoportos gazdasági aktivitási arányszámok változásának hatása	Az aktív kereső létszám változása összesen
<u>1949-1960</u>			
férfi	180	- 8	172
nő	44	450	494
együtt ⁵	207	459	666
<u>1960-1970</u>			
férfi	185	-226	- 41
nő	75	333	408
együtt ⁵	253	114	367
<u>1970-1980</u>			
férfi	142	-187	- 45
nő	56	102	158
együtt ⁵	195	- 82	113

⁴ A számítást részletesebben ld. [75].

⁵ A számítás jellegéből adódóan a férfi és a női adat összege, mivel külön-külön történt a standardizálás, teljes pontossággal nem egyezik meg az együttes adatokból számított értékkel.

A következő főbb megállapítások tehetők:

- a) Az aktív keresőlétszám 30 év alatti mintegy egymilliós növekedésének 60 százaléka 1960-ig, további 30 százaléka 1970-ig következett be. A gazdasági aktivitás jelentős emelkedése tehát viszonylag rövid időszak alatt valósult meg.
- b) A produktivitás szempontjából szóba jövő népesség növekedése az egész időszak során jelentős mértékben alapul szolgált az aktív keresők létszámának emelkedéséhez. Ezt a tényt az elemzések eddig nem emelték ki. Pedig 1949 és 1980 között a 15-69 éves népesség száma mintegy 950 ezer fővel emelkedett. Ebből is következik, hogy a 60-as években a megfelelő korú népesség növekedésének már nagyobb volt a szerepe az aktív kereső létszám bővülésében, mint a korszpecifikus aktivitási arányszámok változásának. 1970 után, amikor a férfiak és nők együttes korcsoportonkénti aktivitása csökkent, még egyértelműbb ez az összefüggés.
- c) A korszpecifikus aktivitási arányszámok emelkedésének, tehát a szűken vett gazdasági aktivitás változásának az ötvenes években volt meghatározó szerepe. Ez kizárólag a nők fokozott munkába állásának köszönhető, mivel a férfiak korcsoportonkénti gazdasági aktivitása az egész időszak alatt - de döntő módon 1960 után - csökkent. Ez az aktivitáscsökkenés részben a legfiatalabb korcsoportban, és meghatározó módon a legidősebbek között következett be. Jellemző, hogy míg 1960-ban a 70 éven felüli férfi népesség mintegy fele volt gazdaságilag aktív, 1980-ban ez az arány már csak 3 százalék volt. (Mindebben a mezőgazdaság szocialista átszervezése játszott jelentős szerepet.)
- d) Egy, itt nem részletezett, de az idézett kiadványban megtalálható számítás alapján az is megállapítható, hogy a produktív korú népesség belső korstruktúrájának változása a gazdasági aktivitás emelkedéséhez érdemben nem járult hozzá.

Összességében tehát kiemelhető, hogy a demográfiai elem, vagyis esetünkben a produktív korú népesség létszámnövekedése egyik meghatározója volt a foglalkoztatás növekedésének. Ez párosulva a nők tömeges munkabevonásával az ötvenes-hatvanas években az aktív keresők számának ugrásszerű növekedését eredményezte.

A gazdasági aktivitás fentiekben vázolt változása eltérő módon ment végbe az egyes településtípusok szerint. A megfelelő adatok hiányában csak 1960-tól lehet ezeket a folyamatokat nyomon követni. A kettős standardizálás eredményeiről a 9. tábla tájékoztat.

9. Az aktív keresők létszámváltozásának tényezői
településtípusonként

(ezer fő)

	A produktív korú népesség létszáma és összetétele változásának hatása	A korcsoportos gazdasági aktivitási arányszámok változásának hatása	Az aktív kereső létszám változása összesen	
BUDAPEST	<u>1960-1970</u>			
	férfi, nő együtt	68	42	110
	<u>1970-1980</u>			
	férfi	20	- 16	4
	nő	0	- 12	-12
	együtt ⁶	19	- 27	- 8
VÁROSOK	<u>1960-1970</u>			
	férfi, nő együtt	275	18	293
	<u>1970-1980</u>			
	férfi	246	- 20	226
	nő	188	26	214
	együtt ⁶	433	7	440
KÖZSÉGEK	<u>1960-1970</u>			
	férfi, nő együtt	150	232	82
	<u>1970-1980</u>			
	férfi	-123	- 20	-143
	nő	-121	156	35
	együtt ⁶	-250	142	-108

⁶ Itt is utalok a férfi, női adat összege és az együttes érték lehetséges eltérésére.

A következők állapíthatók meg:

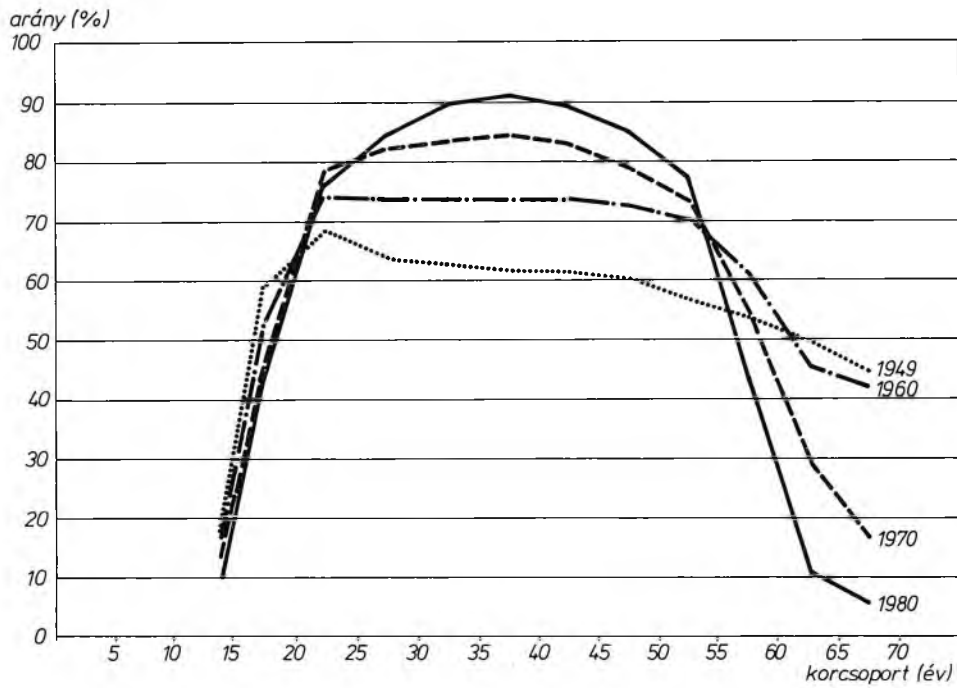
- a) A 60-as években mindhárom településtípusban emelkedett még az aktív keresők száma. 1970 után már differenciáltabb változások figyelhetők meg. A városokban jelentősen növekedett a létszám, Budapesten lényegében stagnált, a községekben csökkent.
- b) A fenti különbség döntően a produktív korú népesség létszámalakulásának és belső korösszetételének különbségeiből származik. A vidéki városokban a 60-as években, de különösen a 70-es években határozottan emelkedett a munkavállalás szempontjából szóba jöhető korcsoportok létszáma. Budapesten minimális a növekedés, míg a községekben már a 60-as években is csökkent e népességcsoport létszáma, amely csökkenés az elmúlt évtizedben felgyorsult.
- c) A korszekifikus gazdasági aktivitási arányszámok a 60-as években még növekedtek, túlnyomórészt a községekben. 1970 után Budapesten mindkét nem esetében, a városokban és a községekben a férfiaknál már egyértelmű a csökkenés. A vidéki városokban élő nők gazdasági aktivitása ebben az időszakban még kismértékben, a községekben élő nőké viszont jelentősebben emelkedett. (Utóbbiak esetében az aktivitás emelkedése túlkompenzálta a produktív korú népességfogyás hatását.) Mindezt arra utal, hogy a falusi nők munkába vonásának folyamata - ha mértékében csökkent is - a 80-as évekig még nem zárult le végérvényesen.

Az 1949-1980-as időszakban nemcsak a foglalkoztatás demográfiai hátterében, hanem korcsoportonként és nemeként vizsgálva magában a gazdasági aktivitásban is jellegzetes folyamatok zajlottak le. A változások jól kirajzolódnak a következő grafikonokon.

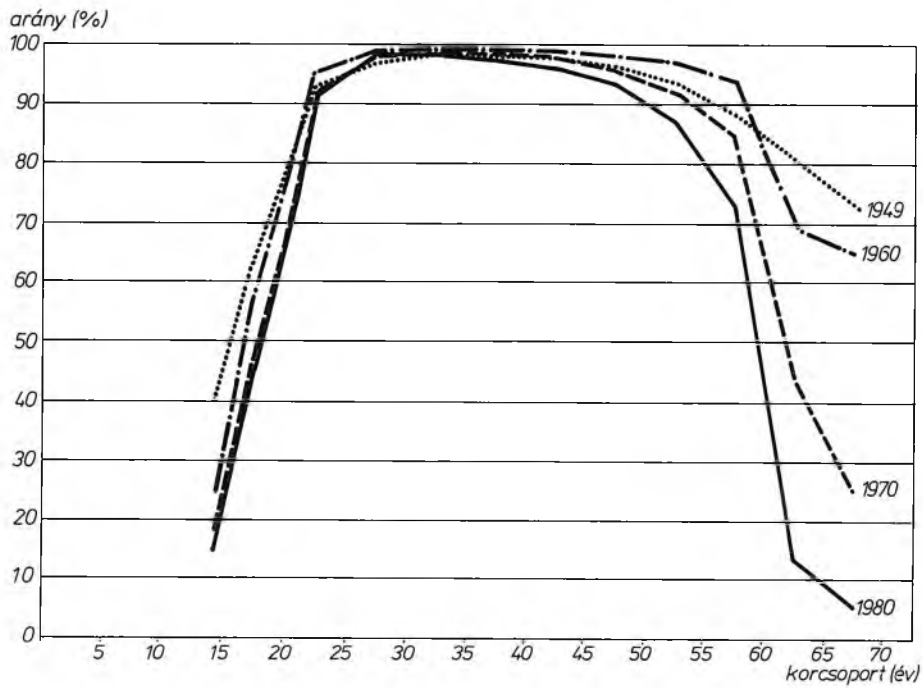
A foglalkoztatás gyors bővülése a 20-54 éves korosztályok gazdasági aktivitásának emelkedése és ezzel egyidejűleg a legfiatalabb és a legidősebb még produktív korcsoportok munkában való részvételének egyértelmű csökkenése mellett zajlott le. A 20-54 éves népesség korcsoportos aktivitási arányszámai 1949-ben 55-69 százalék között mozogtak, 1980-ban már 77-91 százalék között (III. ábra).

A férfiakat és a nőket együtt vizsgálva 1949-ben és 1960-ban a 20-24 éves korcsoportban volt legmagasabb az aktivitási arány, később ez áttolódott a 35-40 éves korcsoportra. Míg az időszak legelején balra aszimmetrikus a korcsoportos gazdasági aktivitás görbéje, 1970-ben és 1980-ban majdnem szabályos parabolát ír le. Nemenként vizsgálva látható, hogy ez a változás a nők aktivizálódásával és a gyűjtés bevezetésével függ össze.

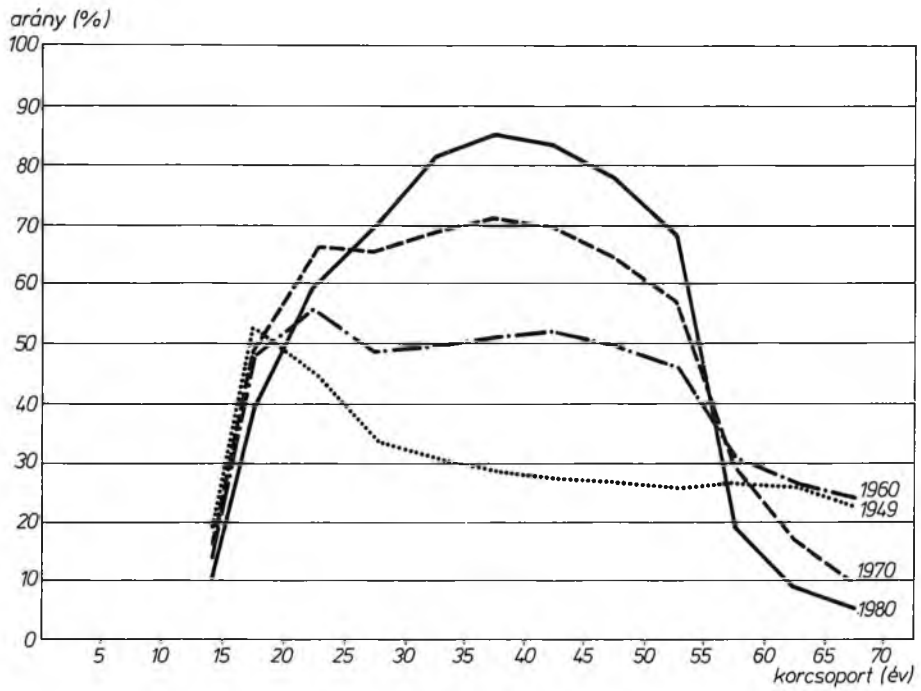
III. Az aktív keresők aránya a megfelelő korú népességben

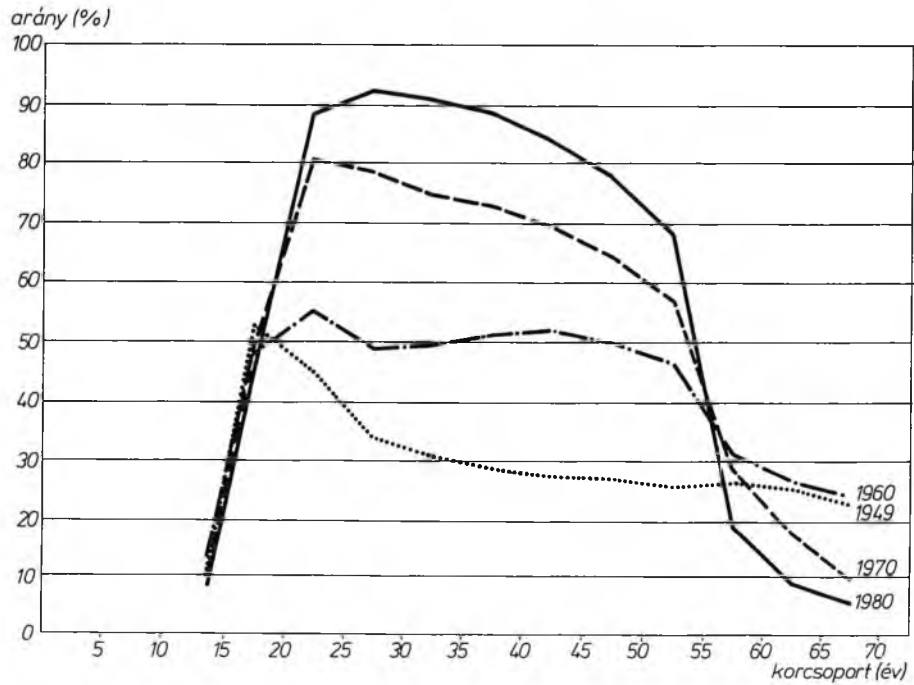
IV. Az aktív kereső férfiak aránya a megfelelő korú férfi népességben

V. Az aktív kereső nők aránya a megfelelő korú női népességben

VI. Az aktív kereső és gyesen lévő nők aránya a megfelelő korú női népességben

A férfiak gazdasági aktivitásának változásában az idősebb korosztályok idővel mérséklődő munkavállalása a fő jellemző. Elgondolkoztató azonban, hogy az aktivitás csökkenése már a 40-59 éves népesség esetében is jól érzékelhető. Tekintve, hogy ez egyik jele a dolgozó népesség munkaképessége idő előtti csökkenésének, kedvezőtlen gazdasági és társadalmi jelenségre utal (IV. ábra).

A nők gazdasági aktivitási arányszámait illusztráló grafikonon látható, hogy a társadalmilag szervezett munkavégzésbe való bekapcsolódásukkal egyidejűleg az ötvenes években megkezdődött a szakirodalomból jólismert bimodális aktivitási görbe kialakulása. (Az iskolai tanulmányok befejezése utáni magas gazdasági aktivitás a szülés, gyermeknevelés időszakában mérséklődik, majd 35-40 éves életkorban újra nő.) Az 1960-as, 1970-es aktivitási görbén ez jól észrevehető. A gyes bevezetése megváltoztatta ezt a helyzetet, és így alakulhatott ki 1980-ra a nők gazdasági aktivitásának sajátos, jobboldali aszimmetrikus görbéje. Amennyiben a gyesen lévőket az aktív keresők közé számítjuk, 1970-ben, de különösen 1980-ban már "szabályos", a férfiakéhoz hasonló görbét kapunk (V. és VI. ábrák).

Ha visszalepözünk az I. és II. ábrákhoz, néhány európai ország gazdasági aktivitási görbéi között vizsgálhatjuk a Magyarországon 1980-ra kialakult görbét, a korábban említett jellegzetességek jól kirajzolódnak.

A férfiak esetében a legidősebb korcsoportok gazdasági aktivitásában igen nagy a szóródás, de a magyar adat messze a legalacsonyabb. Míg a 60-64 éves férfiak gazdasági aktivitása a véletlenszerűen kiemelt európai országokban 40 százalék feletti, a hasonló tartalmú magyar mutató 13 százalék! Erre részben magyarázatot ad az eltérő nyugdíjkorhatár, de az 50 év körüliek ugyancsak alacsony gazdasági aktivitását ezzel már nem magyarázhatjuk.

A nőkre vonatkozóan ismert, bár nem teljesen mechanikusan alkalmazható összefüggés, hogy a szocialista országokban a gazdasági aktivitás általában magasabb. Mindkét országcsoportban jól megfigyelhető a 20-29 éves korcsoport magas aktivitási értéke. A gyes miatt a magyar aktivitási görbe ebből a szempontból sajátosan alakul. Ha mértékében nem is a férfiakéhoz hasonlóan, de a nők esetében is megfigyelhető az 55 éven felüliekre vonatkozó magyar adatok alacsony szintje.

Az elemzésből remélhetőleg kitűnik, hogy az 50-es és 60-as évtizedben az aktív keresők számának dinamikus növekedése két tényező, a munkaképes korú népesség létszámnövekedésének és a nők gazdasági aktivitása emelkedésének (átmeneti) egybeeséséből származott. A 70-es évek közepére, mint ismeretes, lényegesen megváltozott a produktív népesség létszámalakulásának tendenciája és lényegében kimerültek a gazdasági aktivitás könnyen mozgósítható tartalékai. Ez jól tükröződött a

stagnáló, majd csökkenésnek induló aktív kereső létszámban. Ahhoz, hogy ennek jövőbeni konzekvenciáit levonhassuk, nélkülözhetetlen, hogy megvizsgáljuk: hogyan jártult hozzá az elmúlt évtizedekben a gazdasági fejlődéshez a foglalkoztatás emelkedése.

5. A foglalkoztatás bővülésének hatása a gazdasági fejlődésre

A témát két részre bontom. Először a foglalkoztatott létszám és a gazdasági növekedés közötti kapcsolatot vizsgálom, majd megkísérlem ugyanezt az összefüggést nem a létszámból, hanem a foglalkoztatottak által teljesített munkaidőből kiindulva elemezni.

5.1 Foglalkoztatás és gazdasági növekedés az elmúlt 35 évben

A 10. tábla adatait elemezve kétségtelenül összefüggés fedezhető fel az aktív keresők száma és a nemzeti jövedelem ötvenkénti növekedési indexei között.

1950 és 1960 között dinamikus gazdasági növekedés és gyors létszámbővülés, 1960 és 1965 között bizonyos visszaesés a nemzeti jövedelem emelkedésében és csökkenő foglalkoztatás, majd újabb egybeeső emelkedés, 1975 után "összezsengő" visszaesés. Itt tulajdonképpen az elemzés meg is állhatna, hiszen az adatok a leglogikusabbnak tűnő összefüggést tükrözik vissza. A vizsgált időszakban azonban jelentős eltérések adódnak a foglalkoztatás jellegét, megítélését illetően, ha azt népgazdasági áganként vizsgáljuk. Egy korábbi tanulmányban már közöltük az itt 11. számmal jelzett táblát, amely az iparra vonatkozóan tartalmaz a 10. táblához hasonló adatokat (kiegészítve az állóeszközállomány alakulásával) [14].

Jól követhető, hogy a vizsgált időszak utolsó periódusáig a termelés és az állóeszközállomány kísértetiesen megegyező ütemben bővült, így az eszközhatékonyosság lényegében konstans volt. A technikai felszereltség és a munkatermelékenység szintén hasonló ütemben, de a létszámmal fordított arányban nőtt. Az a kép bontakozik ki, mintha az ipari termelés dinamikája független lett volna a létszámalakulástól, és csak az állóeszközállomány dinamikájával mutatna hasonlóságot. Ez pedig úgy értékelhető, hogy a termelés dinamikáját, illetve az iparban foglalkoztatottak létszámát egymástól független, különálló tényezők határozták meg.

Ha a teljes különállás túlzásnak tűnik is, de tény, hogy a vizsgált három évtized jó részében az ipari létszámalakulást sajátos szempontok befolyásolták. Így a negyvenes évek végén nagy lendületet vett gazdaságépítés tapasztalatai

10. A népesség, foglalkoztatottság és a gazdasági növekedés indexei Magyarországon 1950-1983

Időszak	Nemzeti jövedelem	Népesség	Munkaképes korú népesség (15-59 éves férfi és 15-54 éves nő)	Aktív kereső	Produktív keresők aránya az össznépességben (3/2)	Gazdasági aktivitás (4/3)	Egy főre jutó nemzeti jövedelem (1/2)	Egy aktív keresőre jutó nemzeti jövedelem (1/4)
	1	2	3	4	5	6	7	8
1955/1950	132	105	103 ⁷	109	98	106	126	121
1960/1955	134	102	99 ⁸	106	97	107	131	126
1965/1960	122	102	102	98	100	96	120	124
1970/1965	139	102	103	107	101	104	136	130
1975/1970	135	102	103	102	101	99	132	132
1980/1975	117	102	99	100	97	101	115	117
1983/1980	105	100	99	96	97	97	105	109

Porrás: Magyarország népesedése 1955-ben. KSH Jelentése 1956, 59-60. old.,
KSH Demográfiai Évkönyv 1980, 18-21. old., KSH Évkönyv 1983, 1-3. old.

1955. december 31./1949. január 1.

⁸ 1960. január 1./1955. december 31.

11. Az ipari fejlődést jellemző néhány mutató évi átlagos növekedési
 üteme 1950-1980 között

Megnevezés	1950-55	1955-60	1960-65	1965-70	1970-75	1975-80
Nettó nemzeti termelés	10,1	7,0	7,4	7,0	7,3	5,0
Aktív keresők létszáma	7,1	3,0	3,4	2,6	0,1	-1,0
Munkatermelékenység	2,8	3,9	3,9	4,3	7,2	6,1
Állóeszközök bruttó értéke	10,4	7,3	7,3	7,1	7,6	7,5
Munka technikai felszereltsége (állóeszk./létszám)	3,1	4,2	3,8	4,4	7,5	8,6
Eszközhatékonyság (termelés/állóeszk.)	-0,3	-0,3	0,1	-0,1	-0,3	-2,3

elegendő háttérül szolgáltak ahhoz, hogy a foglalkoztatás gyors növekedése gazdasági szükségszerűségként fogalmazódjék meg. Úgy tűnt, hogy a termelésbe be nem vont létszám az elvileg megtermelhető nemzeti jövedelemhez képest kiesést okoz. Ez a szemlélet a termelő ágazatok létszámnövekedését segítette elő. Ugyanakkor az erősen szétnyílt agráröllő a mezőgazdaságban végzett munka hatékonyságát leértékeltte, így a termelékenység népgazdasági szintű növelésének egyik kézenfekvő módja volt a mezőgazdasági foglalkozásúaknak az iparba, építőiparba való átcsoportosítása.

Az ipari foglalkoztatás mind gyorsabb bővítése jó lehetőséget teremtett a társadalmi, kulturális és jövedelmi egyenlőtlenségek enyhítéséhez, a nők egyenjogúsításának előreviteléhez, a város és falu közötti különbségek csökkentéséhez. A politika pozitívnak ítélte továbbá a munkásosztály számszerű gyarapítását. Nem felejtkezhetünk meg arról sem, hogy a hidegháború éveiben erősödő autarch törekvések, az ország védelmi képességének fokozása ugyancsak az ipari foglalkoztatás emelését tették politikailag is támogatandóvá.

A fenti tényezők alapvetően meghatározták az ipar egész munkaerő-helyzetét, létszámfelvételi lehetőségeit. A szempontok vázlatos felsorolása is érzékelteti, hogy sokrétű politikai és társadalmi tényezők hatására alakult ki az a közeg és szemlélet, amelyben a szükséglettől részben független ipari létszám bővítés megvalósult. Így a gazdasági aktivitás emelkedéséből származó többlet munkaerő, valamint a mezőgazdaságból felszabaduló létszám "túlzottan nagy" arányban áramlott az iparba és az építőiparba, ahol a felhalmozási források korlátozottsága közepette a foglalkoztatása nem lehetett kellően hatékony [9].

Ugyanakkor a szolgáltató ágazatoknak - az infrastruktúra, a szolgáltatások fejlesztését háttérbe szorító gazdaságpolitikával összefüggésben - aránytala-

nul kis rész jutott a többletlétszámból csakúgy, mint a beruházásokból. Szemben a fejlett országokkal, ahol a század folyamán a tercier ágazatoknak jutott a beruházások fele-kétharmada, Magyarországon az ötvenes években ezen ágazatok a beruházásoknak csupán egyharmadát kötötték le, s csak a 80-as években emelkedett a részesedésük 50 százalék fölé. A tercier szektorban foglalkoztatottak aránya pedig az összes keresőn belül csupán kb. 30 százalék volt 1970-ben, s ma is csak mintegy 40 százalék miközben a fejlett ipari országokban már 15-20 éve több mint 50 százalék. A hozzánk hasonló fejlettségű országoktól is viszonylag jelentős e tekintetben az elmaradásunk.

Az 1950-1960-as évek gazdasági fejlődésének az a jellegzetessége tehát, hogy a gazdaságpolitika egyebek között a szolgáltatások visszafogott fejlesztésével teremtett többletforrást a gazdasági növekedéshez, a szükségletekhez és lehetőségekhez képest aránytalan ágazati munkaerő-struktúrát hozott létre. Az iparban ún. "túlfoglalkoztatás", a szolgáltató területeken "alulfoglalkoztatás" alakult ki, (miközben mindkét területen munkaerő-hiány érvényesült).

Egy jogos kritika nyomán ([2] 3. old.) nem szeretnék újra abba a hibába esni, hogy egyoldalúan általánosítva ezt a megfigyelést az ipari termelékenység alakulását kizárólag függő változóként kezelem. Pusztán arra szorítkozom - és témánk szempontjából ez elegendő is -, hogy aláhúzzam, amit más elemzések is bemutatnak: a vizsgált évtizedekben az iparban, építőiparban foglalkoztatott munkaerő mennyiségi értelemben nagyobb teljesítményre is képes lett volna. Olyan "puffer" alakult ki, amely révén a foglalkoztatás mértékének változása a gazdasági fejlődés mutatóiban közvetlenül nem vált érzékelhetővé.

Az 1970-es évek végén megfordult az ipar, építőipar hosszú időn át megszo-
kott létszámváltozási tendenciája. Az eddig elmaradt, iparon kívüli területeken a különböző központi intézkedések, vagy éppen a hiányból adódó monopolhelyzet hatására - törvényszerű, de összhatásában előre semmiképpen sem tervezett módon és mértékben - a munkaerő-vonzás lehetősége javult: olyan munkaerő-átcsoportosulás indult meg, amelynek vesztese évtizedek óta először az ipar, építőipar lett. A tagadhatatlan szemléletváltozás és részben a gazdasági szabályozás hatására az ipari szervezetek időlegesen "tudomásul vették", sőt esetenként tervezték a létszámvesztésüket. Fontos azonban felhívni a figyelmet arra, hogy az ipari létszámcsökkenés az érintett gazdálkodó egységek "passzív" magatartása mellett zajlott le, nem volt jellemző, hogy lépéseket tettek volna a felesleg tudatos leépítésére. A lezajlott átcsoportosulás a fogadó fél vonzása alapján jött létre.

Joggal merül fel a kérdés, hogy a lassan 10 év alatti, összesen már 12 százaléknál is nagyobb ipari létszámcsökkenés (az építőiparban több mint 22 százaléknál) nem szüntette-e meg a "puffert", vagyis a jelentős létszámvesztés nem tette-e

a munkaerőt szűk keresztmetszetté. Úgy vélem, egyelőre nem vált még az ipari termelés szűk keresztmetszetévé a munkaerő. Ebben közrejátzott, hogy

- a hetvenes évek legvégén visszafogott növekedési ütem, a fizetőképességgel kapcsolatos problémákkal összefüggő szigorú importkorlátozás, az exportpiacok szűkössége a munkaerő-csökkenéssel egyidejűleg, de attól függetlenül az ipari termelés lehetőségét (T_{max}) is mérsékelte;
- kedvezőtlenebbé váló létszámmellátás valamelyest mérsékelte a korábbról megszokott kényelmességet a munkaerőgazdálkodásban, ez pedig - más tényezőkkel együtt - azt eredményezte, hogy a potenciális termelési lehetőségek (T_{pot}) a létszámcsökkenésnél kisebb ütemben mérséklődtek;
- az ipari, építőipari szervezetek a munkaerőért vívott harcban segítséget kaptak a gazdaságirányítástól egyrészt azzal, hogy a burkolt bérpreferenciákká vált ún. kísérleti bérszabályozási megoldásokat itt tették lehetővé, másrészt a 40 órás munkahét bevezetésével, harmadrészt a vállalati gazdasági munkaközösségek ellentmondásos, de a létszám stabilizálásához kétségtelenül hasznos működési feltételeinek megállapításával. Mindennek következtében a legutóbbi időben lelassult az ipari létszámcsökkenés üteme.

Nem feladata a dolgozatnak, hogy a fentiekben részletesen elmélyedjen.

Elegendő ha rögzítjük: az elmúlt évtizedekben a növekvő munkaerőforrás nem arányos ágazati struktúrában került foglalkoztatásra, a feldolgozó ágazatokban túlfoglalkoztatás alakult ki, míg a tertiér ágazatok egészen a hetvenes évek végéig nem kerültek olyan helyzetbe, hogy jelentősebb munkaerő-vonzásra lehettek volna képesek. Mindebből az következik, hogy a foglalkoztatásbővülés a nemzeti jövedelem emelkedésére gyakorolt (közvetlen) hatása nem volt olyan mértékű, amely a létszám ugrásszerű emelkedéséből következhetett volna.

A 2.4 fejezetben felsoroltam jó néhány olyan tényezőt, amelyek érvényesülése a foglalkoztatás alacsony hatékonyságát idézheti elő. Ezek közül itt elsősorban az ágazati szerkezet aránytalanságait emeltem ki. Az ágazati szerkezet jellemzői a jól feldolgozott kérdések közé tartoznak a magyar közgazdasági irodalomban. Ennek ellenére talán az indokoltnál kevesebb figyelmet kapott a foglalkoztatás ágazati szerkezetének és hatékonyságának nyilvánvaló összefüggése. Természetesen választhatam volna más olyan jelenségeket is, amelyek példáján keresztül érzékeltethető a téma szempontjából lényeges mondanivaló: a foglalkoztatás méretei és az összgazdasági produktum alakulása közötti laza kapcsolat. Nagyon érdekesek például a termelékenység nemzetközi összehasonlítására, az eltérések okaira irányuló elemzések.

Ugyancsak hasonló tanulságok vonhatók le a termelés ütemtelenségének, a vállalati mikroautarchia jellemzőinek bemutatásából. A foglalkoztatás alacsony hatékonyságát a legtöbbször az ún. vállalati belső munkaerő-tartalékok, a dolgozótól vagy a vállalattól függő veszteségidők segítségével ragadják meg. Valamivel összetettebben, de ugyanezeket az összefüggéseket fejezik ki a szakképzettségi és munkahelyi struktúra inkongruenciájának mutatói. De folytatható a sor a vállalati szervezés, az ösztönzés, a vezetés, a munkafegyelem nem megfelelő színvonalát jól ismertén és sokszor taglaló kutatásokkal.

A lényeg tehát az, hogy azon gazdaságirányítási modell és gyakorlat mellett, amelyet az elmúlt évtizedekben hazánkban alkalmaztunk - az alapvető jelentőségű változások dacára - nem jöttek, nem jöhettek létre a feltételek a foglalkoztatás olyan magas szintű hatékonyságának kialakulásához, amely garantálta volna, hogy a társadalmi termelésbe vont többletmunkaerő a létszámnövekedéssel arányos termelés- vagy szolgáltatásbővülést hozzon létre. Nem fér a dolgozat keretei közé a részletes bizonyítás, így csak megemlítem, hogy más gazdasági modellekben és termelési viszonyok között - például a fejlett tőkés országokban - sem függvénytelen az összefüggés. Természetesen az eltérés mértékében és okaiban nagy különbségek lehetnek.

5.2 A társadalmi munkaidőalap alakulása

A foglalkoztatásnak a nemzeti termeléshez való hozzájárulására pontosabban következtethetünk akkor, ha nem a létszámadatokat, hanem a foglalkoztatottak által kifejtett munkaidő mennyiségét vizsgáljuk. Már utaltam rá, hogy teljeskörű statisztikák nem állnak ehhez rendelkezésre.

Az ún. extenzív létszámbővítő periódus munkaidőalapjának alakulását Berend Iván becsülte meg ([12] 873. old.). E becslés eredménye eléggé meglepő: a gazdaság által felhasznált munkaidő mennyiség 1950 és 1970 között nagyjából stagnált, majd csökkenni kezdett. "Hiába" emelkedett tehát a foglalkoztatottak száma, az egy fő által teljesített munkaidő mennyisége az 1950 és 1970 közötti 20 évben például nagyjából a létszámnövekedés ütemének megfelelően mérséklődött.

Az egyik lényeges összetevője a mutató alakulásának a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszámcsökkenése (a mezőgazdaságban dolgozók éves munkaidőalapja nagyobb, mint a nem mezőgazdasági ágazatokban). A másik kétségtelenül az 1968-ban megkezdődő munkaidőcsökkentés, illetve egyéb, a munkaidőalapot mérséklő szociális kedvezmények bevezetése.

Hogyan alakult ki ez a helyzet? Az ismert összefüggések következtében általában a munkaerő mint erőforrás, lehetőleg maximális igénybevételét célzó politika érvényesült. De a munkaerő-felhasználás már elemzett ágazati aránytalanságai és alacsony hatékonysága miatt - a felszínen tapasztalható munkaerő-hiány ellenére - számos tény utalt a túlfoglalkoztatás jelenlétére is. Amikor a társadalompolitikai szempontok erősebbnek bizonyultak az extenzív gazdaságfejlesztési megszokásnál, reális érveket lehetett találni a munkaidőalapot esetleg csökkentő, de más szempontból célszerűnek tűnő intézkedések mellett. Így kerülhetett sor a viszonylag korai nyugdíjbavonulást elősegítő nyugdíjrendszer, a 44, a 42, majd 40 órás munkahét, továbbá a gyēs és egyéb a szüléshez, gyermekneveléshez kapcsolódó különféle munkaidőkedvezmények bevezetésére.

Korábban részletesen kifejtettem, hogy a nők gazdasági aktivitásának ugrásszerű emelkedése, valamint az újonnan aktivizált, illetve a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőnek a feldolgozó szektorba való túlzott áramlását elsősorban társadalompolitikai szempontok vezérelték (amit természetesen alátámasztott a gazdaság működési mechanizmusa). Most láttuk, hogy e folyamatok eredménye is elsősorban a társadalompolitikai szférában jelentkezett. Vagyis a növekvő foglalkoztatás, amely mennyiségi értelemben nem válhatott közvetlen gazdasági hajtóerővé, nagy szerepet kapott a társadalmi-gazdasági fejlődés egyes kulcsfolyamataiban.

Azt is indokolt rögzíteni, hogy a munkaidő-politika igen jelentős hatást tud gyakorolni a társadalmi munkaidőalap alakulására. Például Magyarországon eliminálta az aktív keresőlétszám ugrásszerű bővülését. A törvényes munkaidő csökkentése és más munkaidő-kedvezmények lehetővé tétele azonban jórészt irreverzibilis folyamat, tehát "visszafelé" nem működik, nem képes ugyanígy a csökkenő foglalkoztatást pótolni.

Ezideig a törvényes munkaidő alakításáról volt szó. Az elmúlt évtizedek hazai tapasztalatai azonban egy másik összefüggésben is érdekes jelenségekre hívják fel a figyelmet. Az 1968-tól megvalósuló munkaidő-csökkentésekkel egyidejűleg jól megfigyelhető tendenciák érvényesültek a kieső munkaidőalap visszapótlására. A gazdaságpolitika "normál állapota" változatlanul az extenzív forrásbevonás előtérbe helyezése. Jól szemlélteti ezt, hogy bár a foglalkoztatáspolitikai dokumentumok általában a hatékony foglalkoztatás jelszavát tűzték ki, a legutóbbi időszakban a gyakorlati intézkedések nagyobb része a munkaidőalap bővítését is megcélozta. Például:

- 1980-tól lehetővé vált, hogy a munkáltatók dolgozóikkal munkakörükbe tartozó, illetve attól eltérő feladatok munkaidőn túli ellátására megállapodást kössenek;

- több intézkedés történt - kevés sikerrel - a beldolgozó rendszer szélesebb körű elterjesztésére;
- lehetővé vált a gyesen lévő nők részmunkaidős foglalkoztatása;
- felemelésre kerültek a nyugdíjasok foglalkoztatását megszabó idő- és kereseti korlátok;
- az ún. új vállalkozási formákról alkotott jogszabályok megjelenése óta eltelt időszak egyértelmű tendenciája a munkaidőt új módon meghosszabbító vállalati gazdasági munkaközösségek rohamos terjedése;
- nőtt a hazánkban foglalkoztatott külföldi munkaerő létszáma (ennek tényleges korlátját nem foglalkoztatáspolitikai megfontolások, hanem külgazdasági szempontok jelentik).

A társadalmi termelés időalapja viszonylagos stabilitásának biztosítására irányuló törekvés nemcsak a makroszintű döntésekre jellemző. Maga a lakosság is jelentős részben igyekszik kereső tevékenységre váltani megnövekedett szabad idejét. Egy vizsgálat szerint 1977-ben egy-egy felnőtt lakos átlagosan ugyanannyi időt fordított munkavégzésre naponta, mint 14 évvel korábban, tehát jóval a munkaidő-csökkentési folyamat megindulása előtt. Közben azonban a társadalmilag szervezett, kereső tevékenységgel töltött idő mérséklődött (a férfiak esetében csaknem egynegyedével), a háztáji művelése, a házilagos építési, szerelési tevékenység időtartama viszont nőtt (az utóbbi például a kétszeresére) [39]. Timár János számításai szerint 1967 és 1984 között a szocialista szektor munkaidőalapja 800 millió munkaórával (9,2 százalékkal) csökkent és eközben a második gazdaság időalapja 1300 millió órával (közel 40 százalékkal) emelkedett ([103] 1306 old.).

A fentiekből tehát az a következtetés adódik, hogy az aktív keresőlétszám változásának hatását a munkaidő-politika, illetve a társadalmilag szervezett tevékenységeken kívül végzett munka jelentősen módosítani képes. Ez történt az 50-es, 60-as évek jelentős létszámemelkedésével, amelynek munkaidőalapban mért hatása a 70-es évek közepén már nem volt kimutatható. Más oldalról viszont az elmúlt évek folyamatai arra is bizonyítékul szolgáltak, hogy megfelelő társadalmi-gazdasági feltételek megléte esetén a társadalmi termelés időalapja jelentősen emelkedhet is, miközben a foglalkoztatottak száma és a törvényes munkaidő egyaránt csökken.

5.3 A munkaerő-állomány korösszetételének változása és a demográfiai csere hatása

A 3. fejezetben az elvi összefüggések vizsgálata során arra a következtetésre jutottam, hogy a foglalkoztatás rugalmassága és ezen keresztül közvetve a gazdasági növekedés szempontjából a népesség korösszetétel-változásának - amely szoros kapcsolatban áll a termékenység és a halandóság jellemzőivel - több vonatkozásban nem elhanyagolható szerepe van.

Az elmúlt 35 évben Magyarországon lezajlott folyamatok konkrét elemzése azért is tanulságos, mert e periódusban változott meg szignifikánsan a népesség-alakulás jellege. E jellegváltozás hatása a produktív korú népesség fiatalabb, illetve idősebb felének arányában - amely a rugalmasság egyik jelzőszáma lehet - országos szinten az 1950-1985-ös időszakban alig mutatható ki. Figyelemre méltó viszont, hogy az index településtípusonként jelentős eltérést mutat. Budapesten és a községekben a mutató mindvégig alacsonyabb volt, mint a vidéki városokban, és így a negatív jellemzők is itt jelentkeztek elsősorban (12. tábla).

12. A 20-39 éves és a 40-59 éves népesség hányadosa

Év	Összesen	Budapest	Városok	Községek
1950	1,20
1955	1,11
1960	1,20	1,04	1,37	1,20
1965	1,13	1,07	1,35	1,07
1970	1,13	1,06	1,30	1,08
1975	1,22	1,25	1,46	1,08
1980	1,18	1,17	1,34	1,07
1985	1,17	1,11	1,32	1,09

Ahhoz, hogy a lezajlott folyamatot minősíteni tudjuk, nem érdektelen a magyarországi adatokat nemzetközi összehasonlításban is elemezni.

13. A 20-39 éves és a 40-59 éves népesség hányadosa
néhány országban

Ország	1970	1975	1980	1985
	évben			
Belgium	1,10	1,11	1,12	1,26
Dánia	1,16	1,28	1,34	1,31
Német Szövetségi Köztársaság	1,19	1,25	1,05	1,03
Franciaország	1,20	1,23	1,21	1,36
Hollandia	1,32	1,39	1,44	1,45
Svédország	1,02	1,17	1,23	1,18
Svájc	1,13	1,22	1,18	1,17
Magyarország	1,13	1,22	1,18	1,17

Forrás: [112] 59. old.

Hazánkban tehát jellegében és mértékében a hozzánk hasonló kedvezőtlen demográfiai adottságú országokkal megegyező folyamat zajlott le a munkaképes korú népesség korösszetételében.

A munkaerő-állomány rugalmasságának elemzéséhez közelebb visz, ha nem a munkaképes korú, hanem az aktív népesség korösszetételét vizsgáljuk.

14. A 20-39 éves és a 40-59 éves aktív kereső népesség
hányadosa

Ország	Az 1950-hez	Az 1960-hoz	Az 1970-hez
	legközelebb eső népszámlálás évében		
Belgium	1,19	1,24	1,31
Dánia	1,23	1,05	1,26
Német Szövetségi Köztársaság	1,14	1,35	1,37
Franciaország	1,10	1,20	1,21
Hollandia	1,55	1,38	1,49
Svédország	1,21	0,95	1,02
Svájc	1,23	1,32	1,43
Magyarország	1,35	1,29	1,28

Forrás: [112] 63. old.

Magyarország helyzete e tekintetben sem különbözött az európai átlagtól. Minthogy az aktív keresők korösszetételét tükröző adatok tartalmazzák a nemzetközi vándorlás eredményét is, a Német Szövetségi Köztársaság, Hollandia vagy Svájc magas mutatója a vendégmunkások foglalkoztatásának és nem a belső népességfejlődésnek köszönhető. Ha ezt figyelembe vesszük, megállapítható, hogy az egy részében frissen aktivizált magyar munkaerő-állomány "belső" demográfiai összetétele az 1950-1960-as években még kedvezőbb volt, mint a nyugat-európai.

A produktív korú népesség fiatalabb, illetve idősebb felének arányánál sokkal markánsabb változást figyelhetünk meg, ha az ún. demográfia-csere feltételeit vizsgáljuk.

A munkaképes korúak cserélődésének érzékeltetésére két korcsoport, a 15-19 éves és a 60-64 éves férfi, illetve az 55-59 éves női népesség egymáshoz viszonyított arányát használjuk fel. (Az adatok értékelésekor természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy a megadott öt éves korcsoportokon belül az egyes évjáratok között lényeges különbségek adódnak.)

15. A 15-19 éves, illetve az 55-59 éves női és 60-64 éves
férfi népesség hányadosa

Év	Összesen	Budapest	Városok	Községek
1950	1,88
1955	1,54
1960	1,41	1,28	1,58	1,39
1965	1,39	1,22	1,65	1,36
1970	1,55	1,47	2,20	1,28
1975	1,51	1,04	2,02	1,46
1980	1,16	0,86	1,61	1,02
1985	1,16	1,05	1,59	0,93

Az 1970-es évek második feléig az újonnan munkába álló és a nyugdíjba vonuló korosztályok egymáshoz viszonyított létszáma igen kedvező lehetőséget teremtett a munkaerő-cserélődésen keresztül a foglalkoztatás struktúrájának módosítására.

E kedvező demográfiai háttér minden bizonnyal érdemben hozzájárult azoknak a jelentős szerkezetváltozási folyamatoknak a megvalósulásához, amelyek a szocialista fejlődés első évtizedeire oly jellemzőek.

Ugyanakkor az 1980-as években a korábbi helyzet igen gyorsan megváltozott, így már a jelenlegi időszakban is konkrét tapasztalatokat szerezhethetünk a demográfiai csere szűkösségének hatásáról. Természetesen a következmények teljes skálája rövid időszak alatt nem válhat érzékelhetővé, és az igazán súlyos problémák nem is a statisztikai adatokkal közvetlenül megjeleníthető folyamatokban, hanem általában a munka minőségében, a gazdaság reagálóképességének kedvezőtlen alakulásában jelentkezhetnek.

A korösszetétel romlásából következő feszültségekre jellemző példa, hogy az elmúlt években az iskolázottság növekedése ellenére a szellemi foglalkozásúakon belül jelentősen csökkent a fiatalok aránya, ugyanis a középfokú végzettségű fiatalok egy része fizikai pályát választott (kényszerült választani). Így következhetett be, hogy a segéd munkások között emelkedett a fiatalok aránya. Azt, hogy ez a folyamat többek közt kapcsolatba hozható a népesség korösszetételével, a 16. tábla szemlélteti.

16. Az aktív kereső fiatalok⁹ aránya az összes aktív keresőkhöz viszonyítva

Társadalmi réteg	Budapesten		A városokban		A községekben	
	1970	1980	1970	1980	1970	1980
	évben (százalék)					
Szemleli foglalkozású	29,8	25,5	33,8	29,0	39,5	36,2
Szaktunkás	39,8	37,8	44,6	45,0	50,6	48,1
Segéd munkás	25,6	31,3	29,0	26,6	34,6	24,6

Forrás: [37] 93. old.

⁹ 14-29 évesek.

Budapesten, ahol az 1970-es évtizedben a legkisebb volt a munkaerő-utánpótlás (1980-ban a 15-19 éves korcsoportba tartozók az 55-59 éves nők és a 60-64 éves férfiak létszámának csak 86 százalékát tették ki), a szemleli és a szaktunkás rétegek előregedésének és a segéd munkások fiatalodásának vagyunk tanúi. Vidéken a magasabb státuszú rétegek öregedése sokkal kisebb mértékű (a kedvező demográfiai összetételű vidéki városokban még nőtt is a szaktunkások között a fiatalok aránya).

Az a tény tehát, hogy a fiatal korosztályok létszáma alig haladja meg (helyenként el sem éri) a munkavállalási kornál idősebbek létszámát, az utánpótlás összetételében lévő meghatározottságokat, aránytalanságokat fokozott mértékben viszi át a foglalkoztatásba, ami jelentős strukturális feszültségeket idéz elő, ugyanakkor a már foglalkoztatottak mobilitása iránti igényt nagymértékben növeli. Ez egyértelműen negatív hatással bír a társadalmi-gazdasági fejlődés feltételeire.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a felszabadulás óta eltelt évtizedekben a demográfiai jellemzők, ha nem is meghatározói, de néhány vonatkozásban nem elhanyagolható befolyásolói voltak a foglalkoztatásnak és ezen keresztül a gazdasági-társadalmi fejlődésnek. Ebből a szempontból az elmúlt 35-40 év két periódusra bontható.

Az 1950-es, 1960-as és részben az 1970-es évtizedben a népesedési jellemző pozitív hatása kimutatható. Növekedett a produktív korú népesség létszáma, ami érezhetően hozzájárult az aktív keresők létszám bővüléséhez. Ugyanebben az időszakban döntően társadalompolitikai okokból ugrásszerűen emelkedett a nők gazdasági aktivitása. E két tényező egybeesése a munkaerő-kínálat erőteljes növekedését eredményezte.

A gyorsan bővülő foglalkoztatás a munkaerő-állomány cserélődésének kedvező jellemzőivel párosulva több szempontból is javította a gazdasági növekedés feltételeit. Talán a legfontosabb, hogy a munkaerő az egész időszakban bőségesen rendelkezésre álló erőforrás volt, ami összhangban állt az extenzív fejlesztés jellemzőivel és megfelelő volt az alkalmazkodóképesség a korszakos jelentőségű gazdasági és foglalkoztatási szerkezetváltozásokhoz.

Ugyanakkor azonban a munkaerő-kínálat felhasználása laza hatékonysági követelmények mellett és torz ágazati struktúrában történt, következésképpen korántsem sikerült kihasználni a gazdaság dinamizálásában a bővülő foglalkoztatás te-remtette valamennyi lehetőséget. Más oldalról viszont a növekvő aktív kereső létszám társadalompolitikai szempontból több nagyjelentőségű intézkedést tett lehetővé (pl. a törvényes munkaidő csökkentése stb.).

Az 1970-es évek közepétől a foglalkoztatás demográfiai feltételei, de magának a foglalkoztatásnak a jellemzői is megváltoztak. Befejeződött a produktív korú népesség létszám bővülése, a minimumra csökkentek a gazdasági aktivitás emelésének lehetőségei, lényegesen kedvezőtlenebbé váltak a demográfiai csere jellemzői, határozottan kibontakozott a munkaerő-állomány öregedése.

A foglalkoztatás korábbi bővülésének elmaradása, majd csökkenése napjainkig még nem vált a gazdasági fejlődést korlátozó tényezővé. Ebben szerepet játszott, hogy ugyanebben az időszakban - külső okokból - lefékeződött a gazdasági növekedés üteme, tehát visszaesett a munkaerő iránti "hatékony" kereslet (de az általános túlkereslet természetesen fennmaradt). A korábbi túlfoglalkoztatás csökkentése, a torz ágazati foglalkozási struktúra kiigazítása, illetve főként a második gazdaság révén a munkaidőalap "visszapótlása" eliminálta az aktív keresők létszámcsökkenését.

6. A csökkenő foglalkoztatás periódusa

6.1 A népesség és munkaképes korú népesség jövőbeni alakulása

Mint ismeretes, a 80-as évek elején a magyar népesség csökkenésnek indult. E csökkenés fő tényezői: a kedvezőtlen népességstruktúra, az európai szinten közepes termékenység és a kiugróan kedvezőtlen halandóság. Az adott népességstruktúra már önmagában hosszabb távra valószínűsíti a negatív népszaporulatot. A népesség-előreszámítás keretében készült technikai változat, amely az 1980. évi termékenység és halandóság stabilizálódását feltételezte, megmutatta, hogy a jelenlegi népességösszetétel is magában hordozza a jövőbeni negatív népszaporulat lehetőségét. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a halandóság, amelynek kedvezőtlen alakulása fontos szerepet játszik a hazai népességcsökkenésben, csak lassan, hosszabb idő alatt befolyásolható kedvező irányban. A termékenység tartósan kedvező befolyásolása pedig jelentős és folyamatos erőfeszítést igényel a népesedéspolitikától [63]. Következésképp az ezredfordulóig, de valószínűleg azon túl is - esetleges kedvező népesedéspolitikai fejlemények mellett is - fel kell készülnünk a népességcsökkenés tartós fennmaradására.

Az össznépesség hosszabb távú előrejelzésének technikájából következik, hogy a produktív korú szubpopuláció létszáma is prognosztizálható. Sőt ez a prognózis azonos időtávra lényegesen megalapozottabb. Az ezredfordulóig a munkaképes korú népesség létszáma lényegében ismert, hiszen a korosztályok már megszülettek, így 15 évvel későbbi létszámuk - zárt nemzeti munkaerőpiacot feltételezve - a halandóságtól függ. A korszpecifikus halandósági arányszámok pedig, bár nem változatlanok, de változásuk a produktív korú népesség létszámát összességében azért kevésbé befolyásolja. A 2. táblában és a hozzá kapcsolódó elemzésben bemutattam, hogy 1960 és 1980 között Magyarországon, amikor a munkaképes népesség halandósága elég erőteljesen és egyirányban változott, ez az elmozdulás 20 év alatt a produktív korú

népesség kb. egy százalékos csökkenését eredményezte, ami összességében a hosszabb távú tervezésben mindenképpen a hibahatáron belüli nagyságrend.

A Népeségtudományi Kutató Intézetben 1983-ban készült, II/2-es jelű népességprognózis 2000-ig számította előre a népesség alakulását. Kiinduló feltételezései szerint:

- a termékenység 1985-ig az 1975-1980 között megfigyelt ütemben csökken, ezután pedig 1995-ig folyamatosan emelkedik. Ekkor a teljes termékenységi arányszám eléri az 1,95-öt, majd ezen a szinten változatlan marad;
- a halandóság 1990-ig az 1970-1980 között megfigyelt ütemben romlik, majd az ekkor elért szinten stagnál.

Az utóbbi évek demográfiai fejleményeit figyelembe véve, valamint módszertani korszerűsítéseket végrehajtva 1986 végén új prognózis készült, amely már 2020-ig számítja előre a népességet. Az ún. középváltozat azt feltételezi, hogy

- a befejezett termékenység lényegében a ma mérhető szinten marad, illetve minimálisan emelkedik, így 2020-ig éri el fokozatosan az 1,95-ös értéket;
- 1995-ig a születéskor várható átlagos élettartam stagnál, utána fokozatosan javul, 2020-ig eléri a férfiak esetében a 72,5 évet, a nők esetében a 76 évet (ami ma a legkedvezőbb halandóságú országok esetében figyelhető meg).

E két előreszámítás eredményei 2000-ig a munkaképes korú népesség tekintetében alig különböznek. Az ezredforduló utáni időszakra csak az 1986-ban készült prognózis terjedt ki, így a következőkben közölt adatok onnan származnak.

17. A munkaképes korú népesség várható alakulása

Időpont (jan.1.)	15-59 éves férfi 15-54 éves női népesség létszáma (ezer fő)
1981	6143
1991	6183
2001	6160
2011	5943
2021	5759

A táblázatból nem tűnik ki, hogy a látszólag stagnáló munkaképes korú népesség 2000-ig meglehetősen egyenetlenül alakul: 1988-ig folytatódik a napjainkban is tapasztalható csökkenési tendencia, aminek oka, hogy viszonylag kisebb létszámú az utánpótlás, ugyanakkor népesebb korosztályok érik el a nyugdíjkorhatárt. 1988 után viszont átmenetileg gyorsan emelkedik a munkaerőforrás, mert ekkor jutnak a munkaképes korba az 1973-1975-ben született nagy létszámú korosztályok. A csúcspont 1994-re várható, amikor a munkaképes korú népesség mintegy 140 ezerrel (2,2 százalékkal) haladja meg az 1988-ra várható szintet. Az 1980-as évtized alacsony születésszáma miatt ezt követően már folyamatosabb csökkenésre kell számítanunk, 20 év alatt mintegy 10 százalékkal mérséklődik a produktív korúak száma.

Az ezredfordulóig tehát a munkaképes korú népesség létszámában még nem alakul ki a korábbiaktól eltérő, markáns tendencia. Az utolsó öt évben kibontakozó csökkenés azonban az ezredforduló után tovább folytatódik. Különösen nagy lesz a létszámcsökkenés 2010 körül, amikor az 1950-es években született nagy létszámú korosztályok érik el a nyugdíjkorhatárt.

Az össznépesség és a produktív korú népesség akárcsak a múltban, a következő 30-35 évben is egymástól bizonyos függetlenséget mutatva alakul. Így például az 1990-es évek elején, amikor a népességszám csökkenésével egyidejűleg a fiatal munkába lépő korosztályok átmeneti hulláma miatt a produktív korúak összlétszáma néhány évig emelkedik. 2010 körül viszont népes korosztályok érik el a nyugdíjkorhatárt, így ekkor minden bizonnyal erőteljesen fog csökkenni a munkaképes korú népesség, míg az össznépesség változásának dinamikája valószínűleg ennél lényegesen kisebb lesz.

A munkaképes korú népesség várható létszámára és részben korösszetételére vonatkozó prognózis lehetőséget teremt arra, hogy a munkaerő-kínálat és ezen keresztül a foglalkoztatás jövőbeni alakulását is megbecsüljük. Prognózisunk arra a - remélhetőleg kielégítően bizonyított - feltételezésre épül, hogy a gazdasági aktivitás extenzív tartalékainak kimerülése után törvényszerű tendenciának kell tekinteni, hogy a munkaerő kínálatát nagyobb részt a munkaképes korú népesség létszámalakulása határozza meg.

Az ezredfordulóig valószínűleg befejeződik a korcsoportos gazdasági aktivitási arányszámok századunk második felében igen jellegzetes átalakulása. Így 2000-ig még változóznak, de a foglalkoztatási prognózis szempontjából tovább csökkenő jelentőségűnek tekintem az aktivitási hányadosokat. A 2000 és 2020 közötti időszakra vonatkozóan egyéb, megalapozott feltételezések hiányában, úgy gondolom, nem követek el nagy hibát, ha változatlannak feltételezem azokat. Meg kell jegyezni,

hogy amennyiben annak valószínűségét vizsgáljuk - ma még természetesen csak spekulatíván -, hogy ha mégis bekövetkezik valamilyen elmozdulás, az milyen irányú lenne, akkor inkább a gazdasági aktivitás további csökkenése képzelhető el, semmint az újbóli javulása. Így a munkaerő-kínálati prognózis végül is inkább optimistának tekinthető.

Az elmúlt évtizedekben a gazdasági aktivitási arányszámok az alábbi főbb tendenciákat tükrözték:

- gyorsan nőtt a munkaképes korú tanulók aránya;
- csökkent az idős korosztályok gazdasági aktivitása;
- különösen a hetvenes évtizeddel kezdődően érezhetően nőtt a munkaképes korú inaktív keresők aránya;
- jelentősen mérséklődött a háztartásbeli nők száma;
- és a fentiekkel szoros összefüggésben - mint ahogy azt már részletesen elemeztem - emelkedett a nők gazdasági aktivitása.

Az ezredfordulóig terjedő időszakra azt feltételeztem, hogy

- a munkaképes korú tanulók száma még tovább nő;
- az idős korosztályok gazdasági aktivitásának mérséklődése folytatódik, majd egy igen alacsony szinten stagnálni fog;
- a munkaképes korú nyugdíjasok korábbi létszámnövekedése is lelassul, sőt az időszak második felében bizonyos állománymérséklődés következik be;
- a népesedéspolitikai kedvezmények hatására a gyermekgondozás címén otthon maradók száma relatíve emelkedik;
- a háztartásbeli nők száma a demográfiai csere révén tovább csökken.

E feltételezések indokai részletesebben megtalálhatók két helyen is [15], [75]. E két anyag lezárása óta kerültek nyilvánosságra az 1974. évi mikrocenzus eredményei, továbbá a KSH által 1986. január 1-ére számított munkaerőmérleg. Mindkét dokumentum alapján egy igen jellegzetes folyamatra kell figyelni. Az elmúlt években a nyugdíjkorhatáron felüliek gazdasági aktivitása a korábban feltételezetttnél sokkal gyorsabban csökkent és egy egészen minimális szinthez közelít. Ezt a már eddig is ismert okokon kívül valószínűleg az idézte elő, hogy évek óta nem teljesen megalapozatlan, de mindeddig rémhírnek bizonyult feltételezések keringenek a nyugdíjszabályoknak a nyugdíjba vonuló szempontjából kedvezőtlen megváltoztatásáról.

A nyugdíjkorhatáron felüliek gazdasági aktivitásának zuhanását ezért a prognózisban feltétlenül figyelembe kellett vennem, ami az aktív keresők számára adott előrejelzést a korábbi változathoz képest csökkentette. A módosított arányszámokat tartalmazza a 18. sz. táblázat.

18. Korcsoportos gazdasági aktivitási arányszámok

(százalék)

Korcsoport	1980.I.l.		1991.I.l.		2001.I.l.	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
15 - 19	45,5	40,4	38,0	32,0	32,0	30,0
20 - 24	91,9	59,9	87,0	59,0	86,0	57,0
25 - 29	98,2	69,8	97,0	73,0	97,0	74,0
30 - 34	98,4	81,1	98,0	85,0	97,0	86,0
35 - 39	97,8	84,9	97,0	85,0	95,0	86,0
40 - 44	96,0	83,1	94,0	86,0	92,0	85,0
45 - 49	92,9	77,5	91,0	83,0	89,0	85,0
50 - 54	86,2	67,4	82,0	73,0	84,0	77,0
55 - 59	72,2	18,8	65,0	7,0	70,0	6,0
60 - 64	13,2	8,7	4,0	3,0	4,0	3,0
65 -	8,3	7,2	2,0	2,0	2,0	2,0

Nagyon egyoldalú lenne azonban, ha egyszerűen napirendre térnénk az idősök ilyen példátlan alacsony gazdasági aktivitása fölött. Ezért mielőtt a konkrét munkaerő-kínálati prognózis eredményeit ismertetném, kicsit részletesebben foglalkozom az idősök munkavállalásának jellemzőivel. Emellett egy másik témakör is figyelmet érdemel. Ez pedig a külföldi munkaerő lehetséges foglalkoztatása. Amennyiben ugyanis ez jelentősebben kiterjedne, a munkaerőmérlegben számolni kellene vele.

6.2 A munkaerő-kínálat bővítésének két szóba jöhető módszere

6.2.1 Az idős korosztályok foglalkoztatása

Az I. és II. ábrákon is jól megfigyelhető az ismert tény, mely szerint az idősebb korosztályok gazdasági aktivitása Magyarországon az elmúlt évtizedek rohamos csökkenése következtében nemzetközi viszonylatban is alacsony.

A csökkenést hosszabb távon elsősorban az váltotta ki, hogy folyamatosan nőtt az átlagos szolgálati idő. Mivel a nyugdíjmegállapításnál alapul vett szolgálati idő rövidegsége a fő ösztönzője (pontosabban kényszerítője) a nyugdíjkorhatár feletti teljes munkaidős munkavállalásnak, ennek ritkább előfordulása önmagában is elegendő oka volt az idősök gazdasági aktivitása csökkenésének. A nyugdíjrendszer és az ezt kiegészítő szabályok vonzóvá teszik a nyugdíjbavonulást, ugyanis:

- az átlagnyugdíj az átlagkeresetnek meglehetősen magas százalékát teszi ki;
- igen kedvezőek a nyugdíj melletti munkavállalás feltételei (egyelőre van is kereslet a nyugdíjas munkaerő iránt).

Mindebből az következik, hogy az érintettek döntő hányada a nyugdíjképesség megszerzésének évében felhagy aktív kereső tevékenységével és közülük sokan a nyugdíj mellett vállalnak munkát. Ez a folyamat a már említett okból az elmúlt években különösen felgyorsult. Jelenleg mintegy kétmillió saját jogú nyugdíjasból kb. 400 ezer dolgozik, többségük az átlagosnál rövidebb munkaidőben. Munkájuk 240 ezer teljes munkaidősnek felel meg ([60] 12. old.).

Milyen módon és keretek között változhat ez a létszám? Erre vonatkozóan a közelmúltban számos elképzelés született. Gyakorlatilag évek óta szó esik a nyugdíjkorhatár felemeléséről, a nyugdíjmegállapítás szabályainak módosításáról. Ezek az elképzelések azonban a költségvetés ún. nyugdíjterheinek csökkentésének igényéből indulnak ki, nem pedig foglalkozáspolitikai megfontolásokból. A jelenlegi rendszer foglalkozáspolitikai szempontból nem tekinthető rossznak. A már nyugdíjban lévő, még munkaképes állampolgárok olyan potenciális tartalékok képeznek, amelyet csak a tényleges kereslet aktivizál. Amennyiben nincs a munkájuk iránt tényleges kereslet, létbiztonságuk fenntartásához nem kell munkahelyeket konstruálni, hiszen - elvileg - a nyugdíjból is megélnék. Foglalkoztatási szempontból tehát ezen a rendszeren nem szükséges alapjaiban változtatni, elegendő lenne a nyugdíjas foglalkoztatás idő- és kereseti korlátait feloldani.

Egészen más a helyzet azonban a jövedelempolitika oldaláról. A már korán öregségi nyugdíjban részesülő, amelleti teljes munkaidőben dolgozó állampolgár olyan kettős jövedelmet kap, amely - egyébként bármennyire megérdemelt is - komoly terhet jelent a nemzeti jövedelem elosztásában. Gazdaságunk még perspektívában sem lesz olyan helyzetben, hogy akár csak a népesség öregedése és a nyugdíjmegállapítás-hoz számításba vett átlagkereset-növekedés következményeit is elviselje, nemhogy egy jelentős többletjövedelem-kiáramlást is finanszírozzon ezen a téren.

A realitás tehát az, hogy az idősebb korosztályok jövedelmi és foglalkoz-

tatási jellemzőit a közeljövőben döntően jövedelempolitikai és az ehhez kapcsolódó politikai megfontolások alakítják majd. Természetesen ezek figyelembevételével is születethet olyan döntés, amely következtében növekedik a foglalkoztatás, de a folyamatok jellegéből következik, hogy itt a hatékonyság szempontjai fel sem merülnének, a költségvetés a vállalati szférára terhelné rá az idősebb korosztályok egy része létbiztonságának fenntartását. Úgy vélem, hogy a döntések politikai szabadságfoka a jelenlegi helyzetben meglehetősen kicsi.

A munkaerő-prognózis szempontjából arra azonban feltétlenül számítani kell, hogy a kedvezőtlen életszínvonal-alakulás a nyugdíjasok növekvő hányadában váltja ki a munkavállalás szándékát, tehát ez a fajta munkaerő-kínálat - akárcsak az elmúlt években - a közeljövőben különösebb intézkedés nélkül emelkedhet. Ezért a reálisan várható folyamatoktól jelentős eltérést okozna, ha eltekintenénk a nyugdíjasok munkavállalásától (még akkor is, ha a hagyományosan felépített munkaerő mérleg ezt nem tartalmazza). A 6.3 fejezetben közölt munkaerő-kínálati prognózisban ezt úgy oldom meg, hogy a megszokott aktív kereső létszámprognózis után külön számítás eredményeként közlöm, hogy a nyugdíjasok közül milyen többlet-kínálat várható. Amennyiben generálisan megváltoznának a nyugdíjszabályok, a közölt kínálati előrejelzés összességében akkor is reális maradna, legfeljebb a foglalkoztatás módja változna.

6.2.2 A munkaerő-import

A csökkenő munkaerő-kínálat kedvezőtlen hatásai mérséklésének módszere lehet a külföldi munkavállalók foglalkoztatása. A világ számos országában találkozhatunk ezzel a gyakorlattal. Sokféle forma és sokféle indíték jellemző. Léteznek államközi szerződésekben rögzített megállapodások, de több millió illegális vendégmunkással is számolni kell. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1983-ban kiadott foglalkoztatási jelentése 25-30 millió hazáján kívül dolgozót említ.

Meg sem kíséreltem e sokszínű kép minden részletét bemutatni, hiszen külföldieket foglalkoztatnak a gazdag olajországok szakemberhiányuk enyhítésére, de egészen más, történelmi okai vannak a volt gyarmattartó országok munkaerő-importjának vagy például az USA-ban dolgozó több millió nem helyi állampolgárságú személy foglalkoztatásának. Ide tartoznak továbbá a szocialista országok munkaerő-kooperációs megállapodásai vagy az ún. kishatármenti munkaerő-forgalom is.

Témánk szempontjából elsősorban a Nyugat-Európában kialakult helyzet szolgálhat kiindulópontul. 1980-ban a 9 nyugat-európai munkaerő-importőr országban

6,3 millió külföldi állampolgár dolgozott. Jellemző ezen országok viszonylag magas népsűrűsége, intenzív jellegű gazdasági fejlődése és az, hogy a külföldiek nem egy gyorsan bővülő, magas mobilitású munkaerőpiacra érkeztek, hanem éppen ellenkezőleg egy olyan munkaerőpiacra, amely számos szegmensében telített, sőt túltelített volt, azaz csak meghatározott struktúrájú munkaerő iránt volt kielégítetlen kereslet [84].

A vendégmunkások foglalkoztatásának Nyugat-Európa országaiban számos politikai, gazdasági oka van. Ezek közül csak egyet emelek ki: vajon szerepet játszott-e e jelenség kialakulásában, hogy az érintett országokban a népszaporulat alacsony, sőt azok is megtalálhatók közöttük, amelyekben a népesség összlétszáma tartósan csökken. (Tipikus példa erre az NSZK) Nyilvánvalóan tekintetbe kell venni ezt az összefüggést is, de az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ugyanezekben az országokban mindvégig jelentős munkanélküliség is jellemző volt.

Az alacsony népszaporulat, a népességcsökkenés csak általános háttérét képezi a munkaerő-importnak, foglalkoztatási szempontból - nem elemezve most más, ugyancsak fontos tényezőket - elsősorban strukturális anomáliák játszottak szerepet.

A társadalmi-gazdasági fejlődésnek azon a fokán, amelyet a nyugat-európai országok elértek, bizonyos mértékig függetlenül az általános munkaerő-helyzettől, rohamosan csökkent a szakképzettséget nem igénylő, kedvezőtlen körülmények között végzett, fizikai munkák kínálata. A növekvő iskolázottság, életszínvonal és létbiztonság mellett egyre nehezebb volt a hazai munkavállalókat az általános kultúráltsági, szakképzettségi szintnél alacsonyabb igényű munkák felé irányítani. A megoldást egyrészt e tevékenységek automatizálása jelentette (erre kiterjedten sor is került), másrészt olyan munkaerő importja, amely alacsonyabb társadalmi-gazdasági fejlettségű, általában nagy munkaerő-túlkínálattal jellemezhető országokból származott. Annak a bérnek a töredékéért voltak aktivizálhatók e külföldiek, amennyiért a hazai munkavállalók egyáltalán hajlandók lettek volna elvállalni a szemükben alacsony presztizsű munkákat. Jellemző a társadalmi-gazdasági fejlettség (és ezzel együtt a reálbérszint, presztizshierarchia) szerepére, hogy a relatíve kevésbé fejlett országok (pl. Ausztria, Finnország) a fejlettebb országok felé munkaerő-kibocsátók, a náluk alacsonyabb fejlettségűekkel szemben munkaerő-importőrök.

Magyarországon a képzettséget nem igénylő munkák keresleténél sokkal gyorsabban csökken az ezekkel adekvát munkavállalói kategória létszáma. Nemcsak általában a társadalmi-gazdasági fejlődés az oka ennek, hanem az is, hogy alapvetően társadalompolitikai okokból formális túlképzés érvényesül. Tekintve, hogy a tartósan elégtelen létszámellátású munkatevékenységek gépesítésére, automatizálására nincs elegendő tőke, kényszerűen felértékelődnek a foglalkozások, így az ideálisnak

tekintett kereseti arányok eltorzulnak, számottevően csökkentve a gazdaság szinte valamennyi területén az anyagi ösztönzés határfokát. Ez a feszültség már ma is éles, de a következő 10-15 évben mindenképpen a foglalkoztatás hatékonyságát rontó tényezők élcsoportjába kerül. Következésképpen a nyugat-európai országok által követett módszer, vagyis a fejletlenebb országokból származó munkaerő-import nálunk is célszerűnek látszik.

Szeretném aláhúzni, hogy a munkaerő-import szükségességét egy strukturális probléma megoldása és nem pedig a globális munkaerő-hiány szempontjából közelítettem meg. Az általános munkaerő-túlkereslet mellett ugyanis minden a munkaerő-vo-lument bővítő megoldás racionálisnak látszik (mint ahogy ma is sor kerül Magyarországon lengyelek, kubaiak, sőt osztrákok foglalkoztatására). A korábbiakban tisztáztuk már, hogy gazdaságirányítási rendszerünkben a munkaerő-túlkereslet léte lényegében független a kínálattól, következésképpen a kínálat bővítésével úgy sem oldható meg. Az általános munkaerő-túlkereslet problémáját alapvetően nem ezen az úton kell megoldani. A munkaerő-kínálat néhány százalékos jövőbeni csökkenése ezen a tényen nem változtat. A szakképzettség és a munkahelyi struktúra egyre élesedő eltérése azonban olyan jellegű probléma, amely megoldásában legalábbis egyenlő értékű alternatívaként meg kell vizsgálni meghatározott foglalkozási kategóriákban a kínálat-bővítés lehetőségét is.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a társadalmi, gazdasági fejlődés említett jellemzői lényegében valamennyi európai országban érvényesülnek. Következésképp a jövőben a ma még munkaerőt exportáló országok is hasonló problémával fognak küzdeni, így számunkra még akkor sem jelenthetnek forrást, ha eltekintünk a forint konvertibilitásával, vagy az ország fizetőképességével kapcsolatos egyébként egyáltalán nem lebecsülhető nehézségektől.

Igy megoldásként döntően az Európán kívüli szocialista vagy szocialista orientációjú fejlődő országok jöhetnek szóba. Más európai szocialista országokban, így az NDK-ban és Csehszlovákiában már sok tapasztalat gyűlt össze ezen a téren. Talán a legfontosabb ezek közül az, hogy minél nagyobb a különbség a munkaerőt küldő és fogadó ország kultúrája, szokásai között, és minél nagyobb tömegben érkeznek a munkavállalók az adott országból, annál nehezebb a beilleszkedésük a munkafolyamatba és a mindennapi életbe, annál nagyobb gondot okoz munkájuk megfelelő hatékonyságának biztosítása.

Azt kell tehát mérlegelni, hogy mi gyakorol kedvezőtlenebb hatást a foglalkoztatás hatékonyságára: a szakképzettségi és munkahelyi struktúra éleződő el-lentmondása vagy a távoli országokból érkező vendégmunkások munkájának a hazai át-

lagnál általában alacsonyabb színvonalra. A kérdés ma még természetesen véglegesen nem válaszolható meg, de a vendégmunkások foglalkoztatása irányában további megfontolt lépések már ma is célszerűnek látszanak. Ma azonban még semmilyen reális információ nem áll rendelkezésre e törekvés realitásáról, a lehetséges foglalkoztatás nagyságrendjéről. Ezért e lehetőség elvi megemlítésére szorítkozom csak, a munkaerő-prognózisban nem szerepeltetem.

6.3 A munkaerő-kínálat várható alakulása

A 18. sz. táblában közölt korcsoportos gazdasági aktivitási arányok és a népességprognózis megfelelő adatai alapján kiszámítható a munkaerő-kínálat várható jövőbeni alakulása.

A munkaképes korúak esetében a következő számítási középértékek alakultak ki:

19. A munkaképes korú aktív keresők száma

Időpont (I.I.)	(ezer fő)		
	Férfiak	Nők	Együtt
1981	2707	2121	4828
1991	2721	2123	4844
2001	2740	2127	4837
2011	2696	1986	4681
2021	2517	1968	4485

A munkaképes koron felüliek gazdasági aktivitását kétféleképpen számoltam ki. Egyrészt a "hagyományos" módon, tehát a jelenlegi - igen alacsony - korcsoportos aktivitási ráták figyelembevételével. Ezen túlmenően megbecsültem a nyugdíjkorhatáron felüli népesség együttes gazdasági aktivitását, vagyis a tényleges aktivitási adatokhoz korcsoportonként hozzáadtam a nyugdíj mellett munkát vállalók létszámának 60 százalékát. Ez utóbbi arányosításra ezért volt szükség, hogy a zömmel részmunkaidőben dolgozók számát teljes munkaidősre számolhassuk át. A nyugdíjkorhatáron felüli népesség együttes gazdasági aktivitása tehát egy olyan fikatív értéket jelent, amely a (jelenlegi konstrukcióban) összegezi az aktív kereső és a nyugdíj mellett munkát vállaló időszerűk munkaerő-potenciálját. Amennyiben a nyugdíjjogszabály, illetve a nyugdíj mellett munkavállalás feltételei módosulnának, ez

az együttes érték akkor is némi támpontot jelenthet az ebben a körben aktivizálható létszámról. A számításnál az 1984. évi mikrocenzus adataiból kiindulva, az akkori állapot fennmaradásának változatlanóságát feltételezve jártam el.

E becslés szerint a foglalkoztatottak a megfelelő korú népesség százalékában:

<u>Férfiak</u>	60-64 évesek: 22,0 százalék
	65- évesek: 16,0 százalék
<u>Nők</u>	55-59 évesek: 20,0 százalék
	60-64 évesek: 12,0 százalék
	65- évesek: 5,0 százalék

A munkaerő-kínálat összesített prognózisát tehát két változatban vehetjük figyelembe. Az első változat a mai értelemben vett aktív keresők számát tartalmazza. (A dolgozatban közölt különböző arány-számításoknál ezt a létszámot vettem figyelembe.) A második változat a munkaképes korú keresők számához a munkaképes koron felüliek együttes gazdasági aktivitása alapján számolt fiktív létszámot adja hozzá.

20. A munkaerő-kínálat valószínű alakulása

(ezer fő)

Időpont (I.l.)	Férfi	Nő	Együtt
I. változat			
1981	2764	2251	5023
1991	2700-2800	2100-2200	4850-4950
2001	2700-2800	2100-2200	4850-4950
2011	2650-2750	2000-2100	4700-4800
2021	2500-2600	1950-2050	4500-4600
II. változat			
1991	2800-2900	2200-2300	5100-5200
2001	2800-2900	2200-2300	5100-5200
2011	2800-2900	2150-2350	4950-5050
2021	2650-2750	2100-2200	4750-4800

A 2020-ig terjedő időszak tehát a munkaerő-kínálat alakulása szempontjából két részre bomlik. Az ezredfordulóig lényegében stagnál majd az aktív keresők száma. Pontosabban a munkavállalási korúak létszámában bekövetkező kisebb hullámhegy hatására, csökkenő, növekedő, majd újra csökkenő periódus után az ezredforduló táján a mai érték közelében várható. Ezután viszont még a gazdasági aktivitási arányszámok változatlanóságát feltételezve is - minden valószínűség szerint - erőteljes csökkenésre kell számítani, és e csökkenés alapvetően demográfiai okokból jön létre.

A 4. fejezetben az elmúlt évtizedek aktív kereső létszám alakulását kettős standardizálással is elemeztem. Így próbáltam meg elkülöníteni a demográfiai tényezők és a gazdasági aktivitás változásának hatását. A prognózis számításánál, úgy vélem, erre már nincs szükség, mert a gazdasági aktivitás változását már csak igen kismértékűnek feltételeztem. Ezt szemlélteti a következő néhány adat:

<u>Az aktív keresők aránya:</u>	<u>1990</u>	<u>2000</u>	<u>2010</u>	<u>2020</u>
az 1980. évi érték százalékában	98	98	95	91
a megfelelő év munkaképes korú népességének százalékában	80	80	80	79

6.4 Népesség- és munkaerő-struktúra a jövőben

A szakirodalmi előzmények és az elmúlt évtizedek tapasztalatai azt mutatták, hogy a gazdasági fejlődés szempontjából a népesedés és foglalkoztatás globális mennyiségi jellemzőivel egyenértékű, de inkább még fontosabb néhány strukturális jellemző alakulása. A következőkben ezeket veszem sorra.

- a) Kiindulópont a produktív korúaknak az össznépességhez viszonyított alakulása. Mint már utaltam rá, ez eligazítást ad a társadalom által "eltartandó" szubpopuláció arányáról (21. tábla).

Az ezredfordulóig a legfiatalabb és a legidősebb korcsoportok együttes részaránya mérséklődik, ezután viszont igen erőteljesen emelkedni fog. A szeszélyesen hullámzó születésszám és korösszetétel hatására érdekes módon a produktív kornál fiatalabb és idősebb korosztályok részaránya - a józan várakozással ellentétben - alig tér el egymástól. Azt várnánk ugyanis, hogy a fiatal korosztályok súlyaránya visszaesik. Az 1990-es évek második felében várható újabb születési hullámhegy hatására ez a 2000-es évek elejéig azonban valószínűleg nem következik be, ami hozzájárul ahhoz, hogy az ezredforduló utáni években a produktívak részaránya

21. A népesség korösszetételének változása

Év	Száz 15-59 évesre jutó		
	0-14 éves	60-X éves	Együtt
1949	39,2	18,4	57,6
1980	35,8	28,0	63,8
1990	31,0	31,0	62,0
2000	30,6	30,4	61,0
2010	32,4	33,7	66,1
2020	30,7	39,4	70,1

igen erőteljesen zuhanni fog. Ez az aránycsökkenés körülbelül olyan mértékű lesz, mint 1949 és 1960 között volt. A különbség azonban az, hogy akkor az aránymérséklődés az abszolút létszám emelkedésével, míg 2000 után a produktív korúak abszolút számának csökkenésével jár együtt. 2020 körül viszont a 60 éves és idősebb korosztályok aránya már jóval meghaladja a legfiatalabbakét és az össznépelességben belül közel 40 (!) százalékot tesz ki.

A fenti számítással lényegében megegyező tendenciák bontakoznak ki, ha munkaerő-kínálati prognózisunkat felhasználva az aktív keresők és az inaktív népesség feltételezett létszámát viszonyítjuk egymáshoz (22. tábla).

22. A gazdaságilag aktív és inaktív népesség száma

Év	Száz aktív keresőre jutó inaktív
1949	125,3
1980	111,3
1990	114,0
2000	113,0
2010	118,0
2020	126,0

b) Az elmúlt évtizedek demográfiai és foglalkoztatási folyamatainak vizsgálata azt mutatja, hogy az országos szinten éppen csak érzékelhető tendenciák településtípusonként sokkal markánsabb képet mutatnak - tekintettel a településtípusok jelentősen eltérő demográfiai struktúrájára. Ezért - bár a munkaerő tervezés ezzel a lehetőséggel eddig nem élt - a népesség várható gazdasági aktivitását településtípusonként is megkíséreltük előrejelezni legalább az ezredfordulóig [75].

Az elmúlt időszak folyamatainak áttekintéséből az az általános érvényű tendencia fogalmazható meg, hogy a férfiaknál településtípusonként gyakorlatilag kiegyenlített korcsoportos gazdasági aktivitás alakult ki, és nincs alapunk ettől eltérő feltételezéssel élni a jövőre nézve sem. A nőknél viszont - mintegy a háztartásbeliek számának várható alakulásáról korábban írtakat alátámasztandó - folytatódik a városi és a községi aktivitás felzárkózása a főváros színvonalához. A becslés szerint a 15-24 éves korosztályok aktivitása gyakorlatilag azonos lesz, míg a többinél a városi korcsoportos aktivitás átlagban 1-2 %-kal, a községi 3-6 %-kal marad el a fővárosétól. A felzárkózás ellenére - a demográfiai struktúra determináló szerepéből következően - az ezredfordulóig a munkaerő-kínálat növekvő része jelentkezik a vidéki városokban; Budapesten kismértékű, a községekben pedig jelentős csökkenés várható (23. tábla).

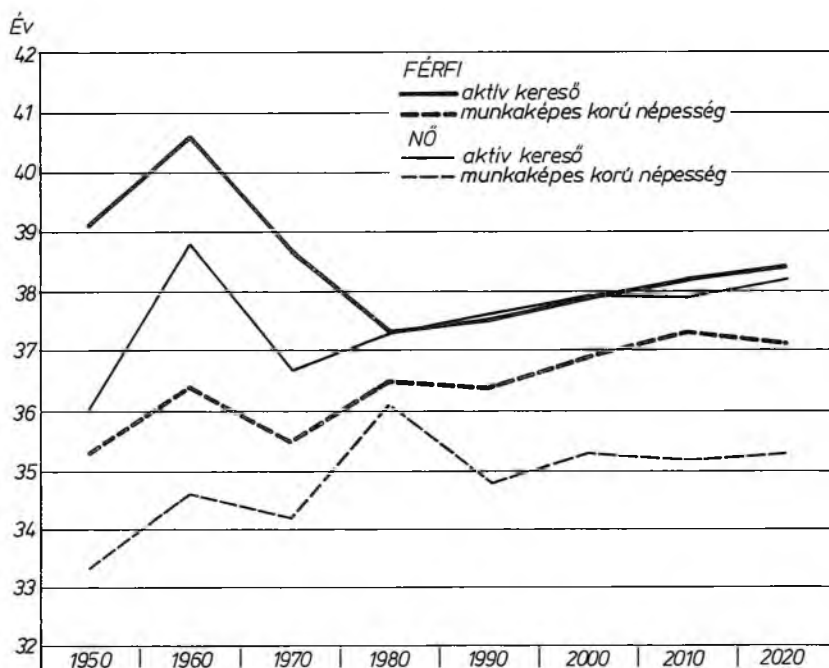
Addig, amíg a produktív és eltartott szubpopuláció egymáshoz viszonyított arányszámainak inkább a népesedési folyamatok plasztikusabb megjelenítésében van szerepük, a munkaerő-kínálat településtípus szerinti szelektálódása a foglalkoztatás szempontjából már konkrét következményekkel járhat.

23. A munkaerő-kínálat aránya településtípusonként

Év	A munkaerő-kínálat megoszlása (százalék)			
	Budapest	Városok	Községek	Összesen
1980	19,0	34,0	47,0	100,0
1990	18,5	38,0	43,5	100,0
2000	18,5	41,0	40,5	100,0

c) A 3. fejezetben utaltam rá, hogy bár a gazdaságdemográfiában meglehetősen divatos a munkaerő-állomány öregedésének negatív hatásairól értekezni, ezek a vélt negatív hatások igen nehezen megragadhatók. Talán még azt is feltételezhetjük, hogy globálisan a gazdasági hatás nem is olyan drámai, mint azt egyes szerzők körvonalazzák.¹⁰ Ezt előrebocsátva a teljesség kedvéért a következőkben röviden bemutatom a munkaképes korú népesség és az aktív keresők átlagéletkorának alakulását (VII. ábra).

VII. A munkaképes korú népesség és aktív keresők átlagéletkora

Az ábra jól mutatja, a munkaképes korú népesség tendenciájában mérsékelten öregedik, ami a magyar népességfejlődés már sokszor tárgyalt jellemzőit tekintve természetes jelenség. Ez lesz jellemző a jövőben is, bár az ugyancsak jellemző hullámváltozás itt is megfigyelhető.

¹⁰ Ezzel természetesen nem azt tagadom, hogy egyes részterületeken például a munkaerő-utánpótlás elapadása nem okoz komoly gondokat.

Az aktív keresőállomány átlagéletkora az ötvenes években gyorsan nőtt, főként a gazdasági aktivitás gyors emelkedése következtében. Ezután csökkenő periódus következett, döntően a nyugdíjkorhatáron felüli aktív keresők létszámának dinamikus mérséklődése miatt. A nők esetében ugyanakkor az öregedés irányában hatott, ahogy az 50-es években hirtelen megrugó gazdasági aktivitású korosztályok korban előrehaladtak és az alacsony aktivitású idősebb korosztályok "kiestek". Úgy tűnik ez a folyamat lassan befejeződik. Egyúttal lezajlott a női és férfi aktív keresők átlagéletkorának kiegyenlítődése is. A jövőben a gazdaságilag aktívak átlagéletkorának emelkedését egyre inkább demográfiai okok, így a szűkülő ifjúsági utánpótlás determinálja majd.

A munkaerő-állomány rugalmasságát, átalakulási képességét az átlagéletkor mellett a fiatal, illetve idős korosztályok egymáshoz viszonyított aránya is jellemzi.

24. A 20-39 éves és a 40-59 éves népesség hányadosa

Év	Összesen	Budapest	Városok	Községek
1980	1,18	1,17	1,34	1,07
1990	1,13	1,04	1,25	1,07
2000	1,02	0,99	1,14	0,91
2010	1,04
2020	0,94

A jövőben tehát a munkaerő-állomány mind nagyobb arányban az idősebb korosztályokból tevődik össze. Az ezredfordulóig elvégzett településtípusonkénti számítás arra utal, hogy elsősorban a községekben, és részben Budapesten is, az országos átlaghoz képest lényegesen kedvezőtlenebb helyzet alakulhat ki már a közeljövőben.

- d) A foglalkoztatás szempontjából talán legnagyobb jelentőségű, hogy a kedvezőtlen demográfiai folyamatok jelentősen átalakítják a munkaerő-cserélődés, az ún. demográfiai csere jellemzőit. A 3. fejezetben megkíséreltem érzékeltetni, hogy milyen problémákat okoz az utánpótlásban, a mobilitásban, ha az újonnan munkába álló korosztályok létszáma kisebb, mint a munkából kilépőké. A jövőben rendkívül hullámzó lesz e mutató alakulása.

25. A 15-19 éves, illetve az 55-59 éves női és 60-64 éves
 férfi népesség hányadosa

Év	Összesen	Budapest	Városok	Községek
1980	1,16	0,86	1,61	1,02
1990	1,39	1,37	1,87	1,06
2000	1,12	0,98	1,39	0,94
2010	0,90
2020	1,20

Az 1990-es évi magas érték a 70-es évek közepi születési csúcs következménye. 2010 körül rendkívül népes korosztályok érik el a nyugdíjkorhatárt, ugyanakkor nem valószínű, hogy a fiatal korosztályok (amelyek 1990 és 1995 között születnek) olyan népesek lennének, hogy a mutató elérhetné az 1 egészt. 2020-ra valószínűleg újra változik a kép, hiszen akkor a 2000 körül várható kisebb születési hullámhegy korosztályait kell viszonyítani igen alacsony létszámú (a 60-as évek elején született) korosztályokhoz.

E váltakozás minden bizonnyal számos feszültséget fog okozni a munkaerő-utánpótlásban. Kérdéses, hogy sikerül-e megfelelően rugalmas politikát kialakítani e téren. Tovább bonyolítják a helyzetet a településtípusonkénti jelentős eltérések.

e) Végül nem alapvető jelentőségű, de a foglalkoztatás demográfiai feltételei között feltétlenül szót érdemlő jelenség a nők arányának változása. A 26. tábla érzékelteti, hogy az elmúlt évtizedekben milyen rohamosan emelkedett a nők részvétele a társadalmilag szervezett munkában. Ez a folyamat még napjainkban is tart. A 90-es évtizedben azonban lezárul, és a nők gazdasági aktivitási szintje - meglehetősen magasan - stabilizálódik. Sőt előfordulhat, hogy bizonyos időszakokban (így például 2010 környékén) elsősorban a demográfiai összetétel változásának hatására részarányuk átmenetileg visszaesik.

26. A nők gazdasági aktivitásának alakulása

Év	A nők aránya	
	a munkaképes korú népességen	az aktív keresőkön
	belül (százalék)	
1949	50,3	29,2
1960	49,2	35,5
1970	48,1	41,2
1980	47,8	43,5
1990	47,2	44,2
2000	47,3	44,3
2010	45,5	42,9
2020	47,1	44,2

6.5 A csökkenő munkaerő-kínálat gazdasági következményei

A VI. ötéves tervidőszak eddig még soha elő nem forduló gyors, összesen 150 ezer fős (kb. 3 százalékos) csökkenést hozott a foglalkoztatásban. Ez a tendencia egyelőre még tart, de évtizedünk végére az aktív keresők száma újra emelkedni kezd, mert ekkor érik el a munkaképes kort a 70-es évek közepén született népes korosztályok. A hullámhegy a 90-es évtized közepéig tart, majd újra csökkenés lesz valószínű. A csökkenés különösen felgyorsulhat a 2010-es évek környékén, amikor az ún. "Ratkó-korosztályok" nyugdíjképesse válnak. Nem zárható ki, hogy ebben az időszakban a munkaerő-kínálat átlagosan évi 1 százalékkal vagy még gyorsabban is mérséklődhet.

Úgy tűnik tehát, hogy mintegy 10 éves türelmi idő után a gazdaságnak már tartósabban be kell rendezkednie a munkaerő-kínálat szűkülésére. Egyes strukturális jellemzők (pl. a foglalkoztatottak átlagéletkorának emelkedése, a községek és részben Budapest munkaerő-kínálatának erőteljes mérséklődése) már ebben az átmeneti periódusban is negatív hatást gyakorolnak. A globális munkaerő-helyzetten belüli jelentős strukturális aránytalanságokat ma már jól érzékeltetik azok az információk, amelyeket az ún. munkaerőszolgálati irodák szolgáltatnak [77].

A kérdés az, hogy e változások érdemben determinálják-e a gazdasági dinamizmust. Nyilvánvaló, hogy a munkaerő-kínálat jelentős módosulásai, különösen az

ellentétes tendenciák gyors váltakozása majd az ezredforduló utáni években mennyiségi értelemben is jelentős létszámcsökkenés, és a mindezt kísérő negatív hatású strukturális jellemzők önmagukban feszültségforrást jelentenek. Mégis a változások várható irányát és nagyságrendjét figyelembe véve úgy vélem, hogy a jövőben is a foglalkoztatás szerkezetével, rugalmasságával kapcsolatos feszültségek megoldása kell, hogy a gazdaság és foglalkoztatáspolitikája centrumában álljon. Ha nincs is elegendő közvetlen hazai tapasztalatunk a tartós foglalkoztatás csökkenés gazdasági hatásairól, a korábban hosszabb időszakon át növekedő, majd stagnáló, legutóbb pedig elég gyorsan csökkenő foglalkoztatásnak a gazdasági fejlődésben betöltött (nem egyértelmű) szerepe arra int: a mennyiségi szempontok csak másodlagosak.

A torz és merev munkaerő-struktúra, az alacsony hatásfokú vállalati és egyéni érdekeltség mellett a munkaerőnek a gazdasági növekedésben betöltött szerepe semmiképpen sem lehet összességében pozitív. Ilyenkor már a stagnáló vagy csak kissé mértékben is csökkenő munkaerő-kínálat könnyen vezethet szűk keresztmetszetek kialakulásához, az újratermelést érdemben zavaró minőségi problémákhoz.

A korábbi évtizedekben a relatíve bőven buzgó munkaerőforrás a gazdasági dinamizmus komolyabb veszélyeztetése nélkül megengedte olyan foglalkoztatási viszonyok fenntartását, amelyek a munkaerő-felhasználás alacsony hatékonyságát tudták csak biztosítani. A munkaerőforrás első ízben előforduló kiapadása egybeesett a gazdasági növekedés lefékezésével, így a szükséglet és a forrás között nem éleződött ki látványos feszültség. A következő években egy demográfiai hullám odázta el az alacsony hatékonyságú foglalkoztatás negatív következményeinek a gazdasági növekedést effektíven korlátozó megjelenését. Mintegy 10 év múlva azonban megindulhat egy olyan folyamat, amely a munkaerő-kínálat mennyiségi jellemzőit - igen gyorsan - a gazdasági dinamizmus tényleges korlátjává teheti.

Mindenki előtt világos, hogy amilyen mértékben sikerül megoldani

- a tényleges szükségletekhez jobban igazodó ágazati struktúra kialakítását;
- a szakképzettségi és munkahelyi struktúra fokozódó ellentmondásából adódó feszültség csökkentését;
- a rugalmasabb munkaerő-mobilitást;
- a vállalati gazdálkodással szembeni keményebb követelmények érvényesítését;
- és a nagyobb munkateljesítményeket egyértelműbben honoráló ösztönzést,

olyan mértékben lesz lehetőség a munkaerő-kínálat alakulásának negatív követke-

ményei kiiktatására és a munkaerő gazdaságot dinamizáló szerepének kibontakoztatására.

A fenti célkitűzések évtizedek óta szerepelnek a gazdaság- és foglalkoztatáspolitikai koncepciókban. Teljesítésük messze meghaladja a foglalkoztatáspolitikai hatókörét, és így a társadalom- és gazdaságpolitika a gazdaságirányítás egyes alapvető jellemzőinek módosulását igényli. A célok kijelölésében tehát semmi új nincsen. Legfeljebb annyit tehetünk hozzá, hogy azok közé a tényezők közé, amelyek sürgetik, nélkülözhetetlenné teszik az előrelépést, belátható időn belül a munkaerő-kínálat mennyiségi jellemzőinek kedvezőtlen alakulását is hozzá kell számítani.

III. A NÉPESEDÉSI JELENSÉGEKET MAGYARÁZÓ FOGLALKOZTATÁSI TÉNYEZŐK

Az eddigiekben megkíséreltem összefoglalni a népesedési determinizmusok szerepét a foglalkoztatás és ezen keresztül a gazdasági növekedés alakulásában. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a kapcsolatrendszer kétirányú, a foglalkoztatási, gazdasági jellemzők is befolyásolnak egyes demográfiai folyamatokat. Ahhoz, hogy a következő időszak foglalkoztatás- és népesedéspolitikája számára követelményeket, szemléleti, cselekvési irányokat fogalmazhassunk meg, röviden foglalkoznunk kell a másik irányú hatásmechanizmussal is.

1. Elméleti megközelítések

Mint ismeretes a XIX. századig az egész világon magas termékenység és magas halandóság volt jellemző a népesség alakulására. Jellemzően a múlt században a fejlett régiókban a halandóság jelentősen csökkent, de egy ideig a termékenység még magas maradt (demográfiai robbanás), majd fokozatosan kialakult a jelenlegi alacsony termékenységgel és alacsony halandósággal jellemezhető "modern" népesség-alakulási tendencia. A fejletlenebb régiókban ez a folyamat késéssel zajlik le (a harmadik világ országai ma éppen a túlnépesedéssel küszködnek).

Ezen alapvető változásokat magyarázta, értelmezte a demográfiai átmenet elmélete. Ebben a csökkenő termékenység magyarázó tényezői között több olyan is szerepel, amely a modern társadalmakban jellemző foglalkoztatási módhoz kapcsolódik. Az ipari forradalom korszakában ugyanis a mezőgazdasági és a kézműves tevékenységek háttérbe szorulása, ezzel összefüggésben a háztartáson kívüli munkaszervezetekben végzett munka előtérbe kerülése, a női foglalkoztatás gyors terjedése, mindehhez kapcsolódóan az iskolai végzettség emelkedése, az urbanizáció, a társadalmi mobilitás alapvetően megváltoztatták a gyermekvállalás, szülés és nevelés feltételeit. Sem a foglalkoztatás jellege, sem más, itt nem említett tényezők nem határozták meg azonban egyértelműen a termékenységcsökkenés konkrét ütemében meglévő különbségeket az egyes országok között. Ezt bizonyította egy a 60-as években Princetonban végzett elemzés sorozat is. (Összefoglaló értékelése [21] .) Ennek ellenére, ha nem is számszerűsíthető módon, de a demográfiai átmenet elméletében

a foglalkoztatás jellegének átalakulása jelentős szerepet kapott.

A második világháború után a fejlett tőkés országokban a termékenységszökkenés tendenciája megfordult. A háborút követő "születéspótlás" szintjén messze túlmenő magas termékenység volt jellemző egészen a 60-as évek közepéig. Ezt az időszakot nevezik a "baby-boom" korszaknak. A termékenység új tendenciáját már nem mindenben lehetett a demográfiai átmenet elméletével magyarázni. Az új megközelítésekben a korábbiaknál is nagyobb szerepet kaptak a közgazdasági szempontok és ezek között a munkavállalás egyes jellemzői.

A "baby-boom" magyarázatából kiinduló ún. közgazdaságtani elméletnek két jelentős változata alakult ki. Az egyik Easterlin amerikai demográfus elmélete [24], [25], [26], a másik a háztartás-közgazdaságtanra épülő chicagói iskola (jelentős képviselői: Becker [10], [11], Schultz [91], modernebb változatban Butz és Ward [19]).

A két közgazdaságtani termékenységi elmélet közös jellemzője, hogy a gyermekvállalást racionális megfontolások eredményének tartják. Abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a családok a gyermeket más fogyasztási javakhoz hasonlóan kezelik, összevetik a gyermekekből származó "hasznot" a ráfordításokkal és mérlegelik rendelkezésre álló jövedelmük alternatív felhasználási lehetőségeit. Ebből következően mindkét elméletben a családi jövedelem emelkedése termékenységnövelő tényező. A fő különbséget az okozza közöttük, hogy milyen összefüggéseknek tulajdonítanak jelentőséget a jövedelem és a gyermekszám közötti pozitív korrelációt árnyaló, sőt sok esetben negatívra fordító jelenségek megmagyarázásában.

Easterlin szerint a különböző generációk fogyasztási aspirációi eltérőek. A konjunktúra idején született generációk relatív jómódban nőnek fel, ez a minta alakítja későbbi fogyasztói igényeiket. Ugyanakkor konjunktúra idején nagyobb a születésszám, az ekkor született korosztályok népesebbek. Következésképp az új egzisztenciát teremtő generációk közül a népesebbeknek nagyobb az anyagi fogyasztás iránti igénye, akik viszont - éppen nagyobb létszámuk miatt - a munkába álláskor kedvezőtlen helyzetben vannak a munkaerőpiacon. Feszültség alakul ki nagyobb fogyasztói igényeik és munkábaállási nehézségeik, alacsonyabb jövedelmük között, amire későbbi családalapítással, alacsonyabb termékenységgel reagálnak. Ha mégis születik gyerekük, az kedvezőtlenebb körülmények között nevelkedik, későbbi fogyasztói aspirációi szerényebbek. E szerényebb igényű korosztályok viszont jó helyzetben indulnak a munkaerőpiacon, a termékenység újra emelkedik.

Easterlin kétségtelenül szellemes és nagyhatású elméletéből témánk szempontjából az a feltételezés emelhető ki, hogy a népesebb korosztályok nagy valószínűséggel kedvezőtlen helyzetben vannak a munkaerőpiacon. Amikor viszont a na-

gyobb létszámú korosztályok is relatíve kedvező helyzetben indulhatnak pályájukon (munkába állásukkor létszámukat meghaladó a munkaerő-kereslet) az elmélet egyik alappillére nem állja meg a helyét. Tökés körülmények között is elképzelhető ilyen konjunkturális szituáció, de a szocialista termelési módban - ahol mint már részletesebben kifejtettem, belső összefüggésekből következő jelenség a kínálatot rendszerint meghaladó, élénk munkaerő-kereslet érvényesülése - az elmúlt 40 év termékenységalakulását ezen az úton valószínűleg nem lehet magyarázni.

A chicagói iskola követői a termékenység magyarázatát a megszerzett javak és szolgáltatások, továbbá a gyermekek száma és "minősége" által okozott haszon és az ezek megszerzéséért kifejtett ráfordítások közötti (racionális) választásokkal magyarázzák. Itt e bonyolult, bár zárt logikai rendszert alkotó elmélet egy elemét emelem csak ki. A férjnek és feleségnek (külön-külön is) döntenie kell arról, hogy összes felhasználható idejét hogyan ossza fel a kereső tevékenység és a gyermekek ellátása, "minőségük" javítása között. Nyilvánvaló, hogy idejüket úgy igyekeznek felosztani, hogy időfelhasználásuk kombinációja a lehető legtöbb hasznot, örömet hozza a számukra. Ez pedig közvetlen kapcsolatot hoz létre az anya gazdasági aktivitása, keresete és a termékenység között.

A prosperitás, a kedvező munkaerőpiaci lehetőségek - amelyek Easterlinnél egyértelműen növelik a termékenységet - Butz és Ward szerint fordítottan hatnak, mivel a munkaerőpiaci konjunktúra bővíti a női foglalkoztatást, emeli kereseteiket, ami igaz, hogy pozitívan hat a család összjövedelmére, de lényegesebb, hogy egyúttal "drágábbá" teszi számukra a szülés, a gyermeknevelés miatt kiesett időt, következésképpen termékenységcsökkentő hatású.

E szellemes elméletek is azt a látszatot keltik, mintha a termékenység alakulását monokauzálisan magyarázni lehetne. A gyakorlatban azonban az bizonyosodott be, hogy egyes országokra és időszakokra "ráhúzhatók" e sémák, másokra nem. Az elmúlt évtizedek eredményeinek és ellentmondásainak ismeretében minden bizonyosan Andorka Rudolfnak van igaza, aki szerint a termékenység alakulását a legjobban a közgazdaságtani és a szociológiai közelítésmód egyesítésével lehet magyarázni [7]. A termékenységet meghatározó okok sémáját Andorka röviden a következőképpen foglalja össze:

- "1. A családok gazdasági helyzete rövid távon befolyásolja a gyermekszámra vonatkozó döntéseket azokon a határokon belül, amelyeket az adott társadalmi elfogadott normák és értékek megengedhetőnek tartanak (pl. abban, hogy az első gyermek megszületése után vállalkoznak-e másodikra, vagy a második után a harmadikra).

2. A normák és értékek azonban meglehetősen behatárolják a családok nagy többségének a gyermekszámra vonatkozó döntéseit, kevés család vállalkozik arra, hogy ebben a vonatkozásban ne viselkedjék konform módon. Ezért egy nagyobb társadalmi csoport vagy egy egész társadalom termékenységet többé-kevésbé erősen meghatározzák a kultúrájában élő normák és értékek.
3. A termékenységre vonatkozó normák és értékek hosszabb távon változnak. Valószínű, hogy a gazdasági tényezők hatnak a legerősebben a normák változására." [8]

Mindebből pedig az következik, hogy a gazdaság és ezen belül a foglalkoztatás hatását csak egy tényezőegyüttes egyik elemeként foghatjuk fel. Elemzésünkben a következtetések levonásakor ezt mindvégig szem előtt kell tartani.

Az utóbbi évtizedek halandóságát alakító tényezők között is felfedezhető a foglalkoztatás jellemzői. A legutóbbi 15-20 évben a fejlett országokban lelassult a halandóság javulásának tendenciája, sőt "visszafordulásának" vagyunk tanúi. Sajnos a kedvezőtlen folyamatokkal jellemezhető országok között hazánk is ott szerepel. A demográfusok még nem tisztázták megnyugtatóan az okokat. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a halandóságot meghatározó tényezők között az életmód és a környezet szerepét kiemelten kell kezelni. Egy becslés szerint az 1 éves kor utáni halandóság 10 vezető halál oka esetében az életmód szerepe 48 százalék, a környezeté 16 százalék, az egészségügyi rendszeré 11 százalék és csak 26 százalék az emberi biológiáé [81]. A halálokok között a keringési rendszer betegségei és a daganatos megbetegedések válnak egyre meghatározóbbá. (Nemcsak azáltal, hogy más halálokok visszaszorulnak.) E betegségcsoportok pedig szorosan kapcsolódnak az életmódhoz, az ökológiai tényezőkhöz. Arra még nincsenek megbízható vizsgálati eredmények, hogy ezeken belül mekkora a munkafolyamat szerepe. Annyi azonban kétségtelen, hogy az emberi élet jelentős része valamilyen munkatevékenységgel telik el, így az életmódban nemcsak a szabadidő eltöltésének módját, hanem a munkafeltételeket, a munkahely jellemzőit, az oda- és visszautazást, a munkával töltött idő hosszát stb. is figyelembe kell venni. Ezek foglalkozási csoportonként és más rendező elvek szerint (pl. város-falu stb.) igen eltérőek. Vizsgálati eredmények hiányában a dolgozatban csak néhány feltételezéssel élhetek a munkakörülmények, a foglalkoztatás jellege és a népesség morbiditásának és mortalitásának összefüggéséről, részletesebb kifejtésre nem vállalkozhatom.

2. Az extenzív munkaerő-politika népesedési hatásai

2.1 A termékenység összetevői

A termékenység és az ehhez kapcsolódó más népesedési jellemzők II. világháború utáni alakulását a fejlett országok demográfusai részben a konjunktúra, az életszínvonal alakulásához kapcsolva kísérelték meg magyarázni. Nyilvánvaló, hogy hazánk esetében is van létjogosultsága egy ilyen közelítésmódnak, hiszen az egész időszak alatt igen aktív életszínvonalpolitika és ezzel összefüggésben szociál- és népesedéspolitika érvényesült.

Az 1970-es évek végéig az életszínvonal jelentősen emelkedett. Jellemző volt, hogy a gyermeknevelés családi költségeinek támogatása az életszínvonalpolitikában nagy szerepet kapott. A családi pótlékra, a gyermekgondozási segélyre és a szülési segélyre fordított összeg 1982-ben 2,7 %-át tette ki a nettó nemzeti termelés értékének. 1960-ban az akkori összeg csak 1,0, 1970-ben 1,6 %-át képezte a nettó nemzeti termelésnek [113].

A gyermeket nevelő családok hátrányos anyagi helyzete azonban az idők folyamán nem javult. A hátrány kettős. A gyermeknevelés leköti a szülők idejét, energiáját, csökkenti gazdasági mozgékonyaságukat. Kimutatható, hogy a családokban a második kereső által megszerzett jövedelem annál kisebb, minél több gyereket nevelnek. Minél több gyerek van a családban, annál kisebb összeget tesz ki a család összes munkajövedelme. A hátrány másik része abból adódik, hogy a gyermeknevelés családi költségét a társadalom csak kis részben fedezi. A kétgyermekes családok jövedelmi színvonala egy fogyasztási egységre vetítve mintegy háromnegyede-negyötöde, a háromgyermekeseké kétharmada, a négy- és többgyermekeseké pedig a fele azoknak a családokénak, ahol nincs eltartott gyermek. Ezek a hátrányok tartósan jellemzőek. A lakásellátottság főleg mennyiségileg, de minőségileg is javult. E fejlődés azonban elmaradt az igény szint természetesen emelkedése mögött. Az egész időszakra jellemző, hogy nem történt előrehaladás a két-három generáció együttélésére alkalmasabb lakások építése terén.

A fenti jelenségek jelzik az eddig követett életszínvonalpolitika hatásait és egyúttal korlátait is. Bizonyos, hogy hosszabb időszakon át érvényesülve befolyásolták a házassodási kedvet, a gyermekvállalási hajlandóságot. Számszerű összefüggést azonban eddig még nem sikerült kimutatni. Ebben nagy szerepe volt annak is,

hogy a népesedéspolitika nem egyenletes, hanem kampányszerű volt. Mint ismeretes, az első nagyhatású népesedéspolitikai intézkedés-sorozat az ötvenes évek első felében jött létre (ezúttal eltekinthetünk az intézkedések jellegének vitatásától). Néhány egyedi, bár kétségtelenül jelentős intézkedés (pl. a gyeg bevezetése) után 1973-ban újabb lökésszerű hatás jelentkezett. Tekintve, hogy ez mintegy húsz évvel a születési hullámhegy létrejötte után következett be, nyilvánvalóan a nagylétszámú szülőképes korosztályokat "célozta meg", és így hozzájárult a születésszám ciklikusságának folytatódásához. A következő jelentős intézkedési program 1984-ben vált ismertté, de időzítése már "anticiklikus" indíttatásról tanúskodik.

Az elmúlt 30-40 évben tapasztalható népesség-hullámváltozás szinte reménytelenül tesz egy olyan vizsgálatot, amely a születésszám konkrét alakulása és az életszínvonal változása közötti kapcsolatot igyekezne számszerűsíteni. Úgy gondolom azonban, hogy erre nincs is szükség. Az elmúlt évtizedek, a jelen és részben a belátható jövő népesedési folyamatainak megmagyarázásában ugyanis a társadalmi, gazdasági fejlődés jellegének az érzékeltetése ígéri talán a legnagyobb sikert. Természetesen kizárólag ebből levezetni a népesedési jelenségeket éppen olyan hiba lenne, mint lebecsülni a követett fejlődési út hatásait.

Az 50-es, 60-as években, majd a 70-es, 80-as években az egész társadalmat, a gazdaságot alapjaiban érintő átalakulások zajlottak le. A hetvenes évekig a gazdaságfejlesztés extenzív jellege dominált, és néhány tényező esetében hat még ma is. A hetvenes évek második felében viszont kikerülhetetlen kényszerré vált az intenzív fejlődési elemek súlyának növelése, ami újabb fordulatot jelent bizonyos társadalmi, gazdasági folyamatokban.

Az ún. extenzív periódus témánk szempontjából legfontosabb jellemzője, hogy gyors gazdasági növekedést szorgalmazott és ezzel párhuzamosan nagyigényű társadalmi átalakulási célokat fogalmazott meg. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy a gazdasági és a társadalmi célkitűzések elszakadtak volna egymástól, sőt szoros kapcsolatban álltak. A gyors növekedés időszakában azonban mégis háttérbe szorult e jelentős átalakulás egyes társadalmpolitikai hatásainak figyelembevétele. Az extenzív, növekedésre orientált gazdaságpolitikából szervesen következett egy pronatalista (a születésszám növekedését célzó) népesedéspolitika, más oldalról viszont teljesen figyelmen kívül maradt, hogy az extenzív fejlődés a népesedés szempontjából kifejezetten kedvezőtlen struktúraváltozási folyamatokkal is együtt járhat.

Az extenzív gazdasági fejlődés a népesedési jellemzők közül a termékenységre gyakorolta a legeggyértelműbb hatást. Nagyon nyomatékosan fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a termékenység alakulását sem lehet közvetlenül gazdasági

tényezőkkel megmagyarázni. A már ismertetett többoldalú közelítésmódot elfogadva, nem mint kizárólagos, de a kétségtelenül fontos hatótényezőként

- az iskolai végzettségnek,
- a nők gazdasági aktivitása emelkedésének,
- a mezőgazdasági foglalkozások háttérbe szorulásának,
- a jelentős társadalmi mobilitásnak,
- és a városiasodásnak

a termékenységre gyakorolt hatását vizsgálhatjuk.

Sajátos paradoxon, hogy alapjában véve igen kedvező jelenségek, amelyek egész társadalmunk képét gyökeresen pozitív irányban alakították át, a népesedésre (és ezzel a jövőbeni fejlődés egyik elemére) negatív hatást gyakoroltak.

Történtek kísérletek az egyes hatótényezők súlyának elkülönítésére [89], de nagyon lényeges, hogy a folyamatokat mint egészt, mint az egymásból szervesen következő részelemek összességét szemléljük. Hiszen a gazdasági aktivitás emelkedésének alapfeltétele volt az iskolai végzettségi, szakképzettségi szint gyors változása; az új munkaalkalmakat túlnyomórészt az iparban, építőiparban hozták létre, ezért a foglalkozási struktúrán belül háttérbe szorultak a mezőgazdasági foglalkozások, következésképp csökkent a falusi, nőtt a városi lakosság aránya; mindez jelentős társadalmi mobilitást eredményezett.

E szemléletnek megfelelő komplex, a tényezők egymás közötti hatásait is figyelembe vevő vizsgálatra Magyarországon mindeztideig nem került sor. Úgy gondolom, hogy ennek elvégzésére feltétlenül szükség lenne, mert így juthatnánk legközelebb a hazai termékenységalakulást befolyásoló folyamatok megértéséhez. A következő egyszerű táblák éppen ezért csak illusztratív jellegűek, mélyebb elemzésre és következtetések levonására csak igen korlátozottan alkalmasak. Szerepük mindössze annyi, hogy szemléltessék: valamennyi részfolyamat közös vonása, hogy a termékenység csökkenést a népesség és ezen belül a szülőképes korú nők fontos minőségi jellemzők szerinti struktúraváltozása idézte elő. Például a szülőképes korú nők termékenysége a magasabb végzettségi szinteken valamelyest javult, de ez nem változtatott azon az alapvető összefüggésen, hogy a magasabb végzettségűek eltérő értékeik, munkavállalásuk, társadalmi-gazdasági státuszuk miatt még ma is alacsonyabb termékenységűek. Tekintve, hogy az elmúlt évtizedekben a női népességben belül rendkívül gyorsan növekedett a magasabb végzettségűek részaránya, az összetételváltozás kedvezőtlen demográfiai hatása egyértelmű.

27. A házas nők megszületett gyermekeinek átlagos száma iskolai végzettség szerint

Iskolai végzettség	1960	1970	1980
5 } osztály	3,26	3,11	2,91
6-7 }	2,39	2,36	2,24
8 }	1,41	1,52	1,71
Középiskola	1,21	1,18	1,38
Felsőfokú	1,28	1,23	1,36
Összesen	2,32	2,05	1,88
Standardizált ¹¹	2,32	2,30	2,26

Forrás: [44] 123. old.

¹¹ Az 1960-as iskolai végzettségi szintre standardizált arány.

Az iskolai végzettség változatlanóságát feltételezve, azaz standardizált mutatót számolva, a termékenység szintje 1960 és 1980 között alig módosul. A népesség iskolai végzettségének változása tehát akár önmagában is "megmagyarázza" hosszabb időszak termékenységcsökkenését.

Hasonló összefüggés mutatható ki a nők gazdasági aktivitás szerinti megoszlását vizsgálva. 1949-ben a fiatal, házas nők körében a keresők aránya nem érte el a 20 százalékot. Ma ugyanez a viszonyszám 90-nél is magasabb. Ebből következik, hogy a jelen és a jövő születésszámát már a kereső nők attitűdje határozza meg. (Részletesebben ld. 2.2 fejezetben.)

28. Termékenység a nők keresőképessége szerint

Év	100 házas nőre jutó gyermek	
	kereső	eltartott
1949	164	276
1960	184	263
1970	172	258
1980	174	246

Forrás: 1980. évi népszámlálás 32.

Termékenységi adatok KSH 1982, 29. old.

A termékenység szempontjából fontos hatása volt a foglalkozási szerkezet változásának. A mezőgazdasági foglalkozásúak részaránya gyorsan csökkent, a szellemi foglalkozásúak és a fizikaiakon belül a nem mezőgazdaságiak létszáma és aránya nőtt. 1960-ban az aktív keresők 17 százaléka volt szellemi foglalkozású, 1980-ban már közel 30 százaléka. Ugyanebben az időszakban a fizikaiakon belül a szekunder és terciér jellegű foglalkozásúak együttes aránya 38 százalékról 60 százalék fölé nőtt. Tekintve, hogy a termékenység társadalmi-gazdasági csoportonként eltérő, ez az összetétel-módosulás is kétségkívül csökkentette a születések számát.

29. Termékenység társadalmi-gazdasági csoportok szerint

Társadalmi-gazdasági csoport	100 szülőképes korú házas nőre jutó gyermek	
	1960	1980
Mezőgazdasági fizikai	214	211
Nem mezőgazdasági fizikai	156	172
Nem fizikai foglalkozású	121	141

Forrás: 1980. évi népszámlálás 32.

Termékenységi adatok KSH 1982, 37. old.

A foglalkozási szerkezet részben az ún. demográfiai csere (a munkába lépő és a nyugdíjba vonuló korosztályok foglalkozási összetételének eltéréséből adódó váltás) révén valósult meg. Arra is szükség volt azonban, hogy a már dolgozók jelentős része foglalkozást váltson. Mindez összességében komoly társadalmi mobilitást eredményezett, amely nélkül a lezajlott gazdasági fejlődés valószínűleg nem jöhetett volna létre.

A fenti strukturális változásokkal egyenértékű fontosságú a népesség területi megoszlásának módosulása. Összefüggésben a gazdasági szerkezet változásával a migráció fő jellemzője a városiasodás. 1949-ben a városokban (beleértve Budapestet) lakott a népesség 37 százaléka, 1960-ban 40 százaléka, 1983-ban már 54 százaléka. A városi népesség növekedése például a 60-as évtizedben 76 százalékban a beköltözésekből származott, de Budapest esetében 100 százalékban. A lakóhely-változtatások száma a 60-as évek elején volt a legmagasabb (egy évben minden 10 lakosra jutott egy lakóhely-változtatás). Az 1970-es évek elejétől kiegyenlítettebb település- és iparfejlesztési politika folyt, így a folyamat némileg lelassult, de jellege nem változott meg.

30. A termékenység településtípusonként

Településtípus	100 házas nőre jutó gyermek		
	1960	1970	1980
Budapest	155	139	144
Városok	220	187	180
Községek	265	231	212

Forrás: 1980. évi népszámlálás.

Termékenységi adatok KSH 1982, 45. old.

Tehát a népesség területi megoszlásának változása is egyik magyarázója a termékenységcsökkenésnek, mert az urbanizáció az alacsonyabb gyermekszámú városi lakosság aránynövekedését eredményezte.

A 29. és a 30. tábla összevetése is mutatja, hogy e folyamatok mélyebb elemzése csak többváltozós függvényelemzéssel válik majd lehetségessé. A legegyszerűbb, tényezőnkénti vizsgálatok esetenként ellentmondásos eredményeket adhatnak. (A 30. tábla szerint a városokban a termékenység csökkent, míg az itt jellemző nem mezőgazdasági foglalkozásúak esetében - amit a 29. tábla szemléltet - érezhetően növekedett.)

A város és a falu közötti termékenység különbség a fejlett társadalmakban jól megfigyelhető. Ezt a különbséget az ún. közgazdasági termékenységi elmélet nagyon figyelemreméltóan magyarázza. A falusias területeken, ahol a tér tágasabb, a gyermekek nevelése kevesebb erőfeszítést igényel a szülőktől, nem kell őket állandóan figyelemmel kísérni és kevesebb zavart okoznak a felnőttek életében, így kisebb "áldozatnak" tűnik a gyermekvállalás. Ebből viszont az a következtetés is levonható, hogy a város és falu közötti termékenységi különbséget nemcsak a foglalkozás vagy a lakóhely mezőgazdasági jellege okozza, hanem a tágabban értelmezett életfeltételek is szerepet játszanak ebben.

A mobilitási és migrációs folyamat az ország lakosságának számottevő részét érintette. 1981-ben a 15 évesnél idősebb népesség 44 százaléka nem születési helyén lakott. Több mint egymillió kereső "átmeneti állapotba" került, mert ennyi még ma is az ingázók száma. E folyamatok rövid idő alatt milliókat emeltek ki megszokott életformájukból. A társadalomtudományok csak mostanában kezdték meg e problémakör részletes feldolgozását. A demográfiában ismert összefüggés, hogy a társa-

dalmi mobilitás, vagyis az egyén, illetve a család társadalmi-gazdasági státuszának megváltozásakor a termékenység a származási réteg és az elért réteg azonos tartalmú mutatója között helyezkedik el. Ugyanakkor eddig nem sikerült kimutatni, hogy a mozgás ténye önmagában csökkentette volna azt a mobilitással járó nehézségeket, feszültségeket következtében [7]. Az a tömeges életforma-váltás, az ebből következő társadalmi gyökértelenség, aminek fontosságára a társadalmi beilleszkedési zavarok okainak kutatása során hívták fel a társadalomtudósok a figyelmet, azonban meggondolandóvá tesz további vizsgálatokat e téren.

A gazdasági fejlődés extenzív útja, továbbá az ehhez kapcsolódó társadalmi átalakulások - mint láttuk - kedvezőtlenül hatottak a termékenységre.

A II. világháború utáni évtizedekben rendkívül gyorsan változott a társadalom szerkezete. Ez a szerkezetváltozás rohamosan visszaszorította azoknak a társadalmi csoportoknak az arányát, amelyek még a régi értékek továbbélése folytán az átlagosnál magasabb termékenységgel voltak. Ebben nagy szerepe volt a gazdasági aktivitás változásának is. Kérdés tehát, hogy a nők fokozott munkavállalását mennyiben lehet az alacsony termékenység okának tekinteni.

2.2 A termékenységcsökkenés és a fokozódó női munkavállalás

A nők munkavállalása és a termékenység között általában meglehetősen leegyszerűsített összefüggést tételezünk fel. A népmozgalmi statisztikából ismert jelenség, hogy a kereső vagy aktív kereső nők termékenysége alacsonyabb, mint az eltartott vagy inaktív kereső nőké. Tekintve, hogy a XX. században a modern társadalmakban az alacsonyabb termékenységi mutatójú kereső, illetve aktív kereső nők részaránya folyamatosan emelkedett, ez az arányeltolódás önmagában is magyarázza a termékenységcsökkenés jelentős részét. Ha figyelembe vesszük azt a kétségtelen ténytet is, hogy a lakóhelyen kívül végzett munka hátráltatja a nők otthoni "kötelezettségeinek" ellátását, nem csodálható, hogy kialakult a sommás ítélet: a magas női gazdasági aktivitás az alacsony termékenység egyik fő oka.

E gondolatmenet logikus folytatása, hogy a kedvezőbb népesedési helyzethez vezető út keresése közben a szóba jövő módszerek között időről időre megjelenik a nők időleges vagy részleges gazdasági inaktivitásának szorgalmazása is. Ilyen elemet tartalmaz például népesedéspolitikánk talán legjellegzetesebb és leghatásosabb intézkedése a gyermekgondozási segély (és díj). Nem véletlen az sem, hogy újabban mind több szó esik a részmunkaidős foglalkoztatás terjesztésének szükségességéről.

A női munkavállalás és a termékenység elakulásának kicsit mélyebb elemzése azonban arra utal, hogy a két jelenség közötti ok-okozati kapcsolat valamivel

bonyolultabb, mint azt általában feltételezzük. Ez pedig - néhány vonatkozásban - új megvilágításba helyezi a nők gazdasági inaktivitása szorgalmazásának esetleges népesedési hatásait. Vagy legalábbis azt igényli, hogy az értékelésnél és döntésnél szélesebb kitekintésre, így például társadalompolitikai, foglalkoztatáspolitikai szempontok hangsúlyosabb figyelembevételére is sor kerüljön.

Kingsley Davis a közelmúltban megjelent igen érdekes cikkében [23] mutat rá, hogy a kenyérkeresetet jelentő munkahely és az otthon szétválása az emberiség történelmében viszonylag új dolog. Az agrár-civilizációkban ugyanis a legtöbb férfi a falusi településeken lakott, falusi háztartásokhoz, földhöz kötődött. Az ipari forradalom volt az, amely megszüntette ezt a harmónikus állapotot. A mezőgazdaság elvesztette elsőrendű szerepét és olyan tevékenységek váltak dominálóvá (elsősorban a tömegtermelést végző gyárpar), amelyek a hagyományos családi struktúrába már nem voltak beilleszthetők. Így az emberi történelemben először a lét két arculata - a gazdasági termelés és a család regenerációja - két, egymástól különálló rendszerbe szerveződött, amelyek elhelyezkedésüket, intézményeiket és szereplőiket tekintve távol álltak egymástól.

Felmerülhet a kérdés, hogy a gazdasági rendszerben miért a férfié, a családi rendszerben miért a nőé lett a főszerep. Azért, mert az ipari forradalom időszakában még a magas születésszám volt az általános norma, így a nőkkel szemben más elvárás, mint a gyermekszülés és nevelés, nem alakulhatott ki. A társadalmi modernizáció, azonban hamar túllépett ezen az állapoton. A demográfiai átmenet elméletének és gyakorlatának leírásából jól ismert módon a XX század első évtizedeiben a világ fejlett országaiban a termékenység gyorsan csökkent. E termékenységcsökkenés szoros kapcsolatban állt az ipari forradalom jellemzőivel, de szélesebb értelemben az ezt kísérő társadalmi modernizációval. Az iskolázottság emelkedése, az urbanizáció, a születésszabályozás, a szekularizáció - folytathatnánk a sort más ismert összefüggésekkel - az átlagos családnagyságot viszonylag rövid időszak alatt lényegesen mérsékelte.

Ellentmondás jött létre a nők tényleges helyzete és a nekik szánt társadalmi, gazdasági szerep között. A magasabb iskolázottságú, már maximum csak két-három gyereket nevelő nő, aki utolsó szülésekor még igen fiatal, és az életkor meghosszabbodásával a gyermeknevelési periódus lezárulta után még több évtizedes aktív életszakasz előtt áll, miközben tapasztalnia kell a válások gyorsan emelkedő számát, egészen másképp viszonyul a társadalmilag szervezett munkához, mint elődei. E modern női nemzedékeket a társadalmi, gazdasági körülmények a munkavállalásra ösztönözték. Az időszak jelentős részében a legtöbb országban a munkaerő-kereslet rendelkezésre állt ehhez. Így a nők részvétele a társadalmilag szervezett

munkában látványosan emelkedett.

Témánk szempontjából a leglényegesebb ebben a folyamatban, hogy a termékenység csökkenése nem következménye, hanem inkább előzménye, egyik összetevője a fokozódó női munkavállalásnak. Nem az történt tehát, hogy a munkába "kényszerített" nők, bármennyire is szerettek volna, lakóhelyükön kívül végzett munkájuk miatt képtelenek voltak nagy család ellátására, hanem sokkal inkább arról, hogy az uralkodóvá váló társadalmi normák alapján kis családot ellátó nők számára természetessé vált a munkavállalás. Például az Egyesült Államok fehérbőrű népességén belül azok a házas nők, akiknek reprodukciós évei főként az 1880-as évekre estek, átlagosan még 4,9 gyermeket szültek. Azok, akiknek a termékeny évei az 1930-as évekre estek, már csak 2,4-et. A termékenység zuhanása ebben a periódusban zajlott le. Az ezután következő csökkenés már sokkal kisebb ütemű volt, a mutató az 1970-es években 1,8 körül alakult. Ugyanakkor viszont a század első évtizedeiben, tehát a termékenység gyors csökkenése idején 100 produktív korú házas nő közül csak 5-10 volt gazdaságilag aktív. Bár volt némi emelkedés, de ez a nagyságrend az 1940-es évekig érdemben nem változott. Ezután viszont dinamikus emelkedés következett: 1950-ben 23,8, 1960-ban 30,5, 1970-ben 40,8, 1982-ben 51,2 százalék volt a produktív korú házas nők részvétele a társadalmilag szervezett munkafolyamatban [23].

A termékenységnek a nők gazdasági aktivitásától független voltára utalnak Charlotte Höhn és Hermann Schubnell német szerzők is. Mint ismeretes, az NDK-ban és az NSZK-ban a termékenység közel 20 éve lényegében paralel alakul, míg a nők gazdasági aktivitása az NDK-ban közel 90 százalékos, az NSZK-ban alig haladja meg a 30 százalékot [38].

Magyarországon a termékenységcsökkenés részben a fejlett országokra jellemző módon és időben zajlott le. A század első évtizedeiben történt a termékenységi mutatószámok érdemi zuhanása és ezzel a jellemző családnagyság szignifikáns megváltozása. Az ötvenes évek második felétől következett be a termékenységcsökkenés újabb - mértékében természetesen a korábbihoz már nem hasonlítható - csökkenése, amikor is a teljes termékenységi arány 2 alá, a bruttó reprodukciós együttható 1 alá süllyedt.

A nők gazdasági aktivitásának változása hazánkban bizonyos sajátosságokkal jellemezhető. A XX. század folyamán egészen a 40-es évek végéig az aktív keresők 25-30 százaléka volt nő. A foglalkoztatás bővülése a férfiak és a nők között arányosan ment végbe. Az 50-es, 60-as évtizedben azonban a foglalkoztatásbővülés felgyorsult és már kizárólag a női aktív keresők többletéből származott, így a nők részvétele a társadalmilag szervezett munkafolyamatban a 70-es években már igen jelentős volt (31. tábla).

31. A nők termékenysége és foglalkoztatása

Magyarországon

Év	Teljes termékenységi arány	Aktív kereső nők az összes nő százalékában
1900	5,32 ¹²	20,8
1910	4,86	17,7
1920	3,80	25,8
1930	2,85	22,0
1940	2,45	24,1
1950	2,62	25,0
1960	2,02	32,8
1970	1,97	38,6
1980	1,92	39,9

Forrás: 1980. évi népszámlálás 22. Foglalkozási adatok I. rész KSH 1981, 55. old.
Világ termékenységi vizsgálat. Magyarország adatai. KSH 1982, 23. old.

¹² Magyarország 1920 előtti területén.

Amennyiben a kisebb átlagos családnagyság a nők fokozott munkavállalásának előfeltétele, úgy ez Magyarországon a 30-as években már létrejött. A gazdasági aktivitás azonban a szocialista termelési mód kialakulása után, azon belül is a gazdaságfejlesztés extenzív periódusában változott számottevően. Ekkor ugyanis a társadalom- és gazdaságpolitikában magasan preferált értékévé vált a nők társadalmilag szervezett munkavállalása, amelyet az élénk munkaerő-kereslet elősegített, számos intézkedés ösztönzött, és a kétkeresős családmódellet létrehozó bérszint pedig egyenesen kikényszerítette. Tehát nemcsak a család, a nők oldalán kialakuló igény, hanem a társadalom oldaláról igen határozottan megfogalmazódó képztetés is jelen volt.

Igen elgondolkodtató az, hogy a termékenységsökkenés újabb hulláma már a nők gazdasági aktivitása ugrásszerű növekedésével időben egybeesett. Magyarországon az 50-es, 60-as években meglehetősen felgyorsultak azok a folyamatok, amelyek a XX. században a nők helyzetének változását jellemezték. E gyors státuszváltozás, a meglehetősen erőltetett foglalkoztatásbővítés az egyébként már alacsony termékenységet még tovább mérsékelte. Fontos azonban, hogy a termékenységsökkenés na-

gyobb része olyan periódusban zajlott le, amikor a nők gazdasági aktivitása még nem volt magas.

E folyamat vázlatos áttekintése arra utal, hogy Magyarországon is alapvetően annak a tényező-együttesnek a hatására következett be a termékenység csökkenése, amely a modern társadalmakban a XIX. század végén és a XX. században jellemző volt. Ennek a tényező-együttesnek egyik a termékenységcsökkenés szempontjából nem meghatározó, mégis sajátos jelentőségű eleme a nők munkavállalása.

A továbbiakban megkísérlem körvonalazni, hogy milyen reális lehetőségek nyílnak a termékenység befolyásolására a női foglalkoztatás jellemzőinek változtatása útján.

32. Házasságok megoszlása a gyermekek száma szerint

(százalék)

Időpont	0	1	2	3	4-X	Összesen
	gyermek					
1920	17,9	16,6	12,4	10,9	42,2	100,0
1930	17,1	16,9	16,5	12,8	36,7	100,0
1949	18,3	22,3	20,7	13,1	25,6	100,0
1960	15,1	25,4	25,8	13,9	19,8	100,0
1970	13,7	28,7	30,5	13,1	14,0	100,0
1980	11,9	27,9	39,1	12,3	8,8	100,0

Forrás: 1980. évi népszámlálás 32. kötet KSH. Bp. 1982, 12. old.

A 32. tábla mutatja, hogy az 1-2 gyermekesek aránya 1920-ban összesen még 29 százalék volt, 1980-ban már 67 százalék. Az aránynövekedés a gyermektelen házasságok számának mérséklődésétől és döntően a nagycsaládok számának gyors csökkenéséből származott.

A családonkénti gyermekszám ma már sokkal kevésbé szóródik, mint évtizedekkel ezelőtt, ami az egy családban élő gyermekek számáról kialakult társadalmi normák változásából adódik. A népesedési kérdésekről folytatott legutóbbi közvéleménykutatás szerint az ideális gyermekszámról alkotott vélemények alapján a következő megoszlás alakul ki:

33. A gyermekek ideális számáról alkotott vélemények változása

Év	Ideális gyermekszám				Nincs vélemény	Összesen
	1	2	3	4 vagy több		
1974	0,5	28,1	53,7	15,0	2,7	100,0
1983	1,0	53,0	39,0	4,0	3,0	100,0

Forrás: [83] 15. old.

Figyelemre méltó, hogy mintegy 10 év alatt milyen jelentős mértékben csökkent azoknak a száma, akik a nagycsaládot, tehát a 3 vagy több gyermekes családot tartják ideálisnak. Az emberek többsége ma már a 2 gyermekes családot preferálja. E megállapítás értékelésénél vegyük figyelembe, hogy az ideálisnak tartott és a tényleges gyermekszám között összességében mintegy 30 százalékos eltérés van. (Vö. a 32. és 33. táblát.) Továbbá, hogy az 1974-es értéket jelentősen befolyásolta, hogy éppen egy népesedéspolitikai intézkedéssorozat megjelenésének idején mérték.

Az ideálisnak tartott és a tényleges gyermekszám homogenizálódása, mint utaltam rá számos társadalmi, gazdasági tényező összehatásaként alakult ki. E tényezők többsége a tudati szférában fejti ki hatását. Gondoljunk az iskolázottság, vagy akár a szekularizáció hatására. A nők társadalmilag szervezett munkavállalásának részben eltérő következményei vannak. Egy teljes munkakör ellátása és több gyermek megszülése, felnevelése, a nagycsaládról való gondoskodás tényleges, objektív (időegyeztetési stb.) gondokat jelent.

Sajnos konkrét vizsgálatok nem elemezték e kérdéskört, de a jelenlegi termékenységi adatok arra utalnak, hogy a gyermekintézményi hálózat kiépítettsége, az infrastruktúra (korántsem kielégítő) fejlettsége, továbbá a tipikus családi munkamegosztás mellett a nők többsége egy, vagy két gyermek felnevelését objektíve össze tudja egyeztetni a teljes munkaidős munkavállalással. Pontosabban az ezzel járó nehézségeket "természetesnek" tekinti. A konfliktusok az esetek többségében belül maradnak egy meghatározott tűréshatáron. Az anya munkavállalása és az otthoni teendők közötti konfliktusok annál élesebbek, minél több még ellátásra szoruló gyerek van a családban. Úgy tűnik, hogy a határkö a harmadik gyerek vállalása. A családok döntő többsége erre már nem vállalkozik és a választóvonal rendkívül élesnek bizonyul. Úgy vélem, hogy ebben számos más ismert tényező mellett (lakáshelyzet, az egy főre jutó jövedelemnek a gyerekszámhoz való szoros kötődése)

ez is nagy szerepet játszik, hogy ma a szülőképes korú nők lényegében teljeskörűen foglalkoztatottak. Egy teljes munkaidős munkakör betöltése mellett a harmadik gyermek vállalása már olyan aránytalanul nagy terhet jelent, hogy az döntő módon esik latba a családtervek kialakítása során.

A történeti áttekintés tanúsága szerint a nők gazdasági aktivitásának emelkedése nem volt lényeges meghatározója a termékenységcsökkenésnek. Ábban viszont, hogy a kialakult alacsony népességreprodukciós szint irreverzibilis vagy igen nehezen visszafordítható, nagy szerepet kap a fiatal nők magas foglalkoztatottsága. E megállapítás egyúttal kijelöli a reális cselekvési irányokat is. Teljesen irreális lenne azt feltételezni ugyanis, hogy az alapvető társadalmi és gazdasági tényezők által determinált női foglalkoztatottsági rátát a közeljövőben csökkenteni lehetséges. De nem is szükséges ilyen célt kitűzni, hiszen a nők gazdasági aktivitásának esetleges (és valószínűtlen) csökkenése önmagában egyébként sem oldana meg semmit, nem semlegesítené a többi olyan tényezőt, amelyek az alacsony termékenységet idézték elő. Más oldalról viszont a komplex népesedéspolitikai eszközrendszerben feltétlenül helye van az olyan megoldásoknak, amelyek a nők munkavállalása és a szülés, gyermeknevelés közötti konfliktusokat vannak hivatva csökkenteni. Csak akkor van esély ugyanis a gyermekvállalásról, ideális gyerekszámról kialakult társadalmi normák, értékek érdemi változtatására, ha egyidejűleg e változás objektív alapjai is létrejöttek.

2.3 A munkafolyamattal kapcsolatos egyéb hatások

Az előző fejezetekben a dolgozat terjedelméhez képest meglehetősen bőven tárgyaltam az elmúlt évtizedekben megvalósult fejlődés társadalmi konzekvenciáit és ezek kiemelt részeként a termékenységre gyakorolt hatásokat. E fejlődési folyamat hatásai között azonban nemcsak a társadalmi jelenségeket, hanem a fiziológiai, egészségügyi jellegű folyamatokat is számba kellene venni. Valószínűleg aránytalanságokat fog okozni, de erre csak utalásszerűen vállalkozhatom, ugyanis a logikai úton született megállapítások empirikus bizonyítása ma még a megfelelő felmérések hiánya miatt nem lehetséges.

Ezt előrebocsátva - csak hipotetikus jelleggel - megállapítható, hogy az elmúlt évtizedek sok szempontból erőltetett és aránytalan gazdasági növekedése a népesség fiziológiai állapotára is negatív hatású volt, és ez is tükröződik a népességreprodukció jelenlegi kedvezőtlen minőségi jellemzőiben, továbbá a relatíve magas halandóságban. Itt olyan közismert tényekre utalhatok, mint a szolgáltatások

fejlesztésének elmaradása, a környezetszennyezés, túlzott urbanizáció stb.

A továbbiakban csak a munkavégzéshez szorosabban kapcsolódó két jellemzőről lesz szó.

A gazdasági fejlődés jellegéből ha nem is törvényszerűen következett, de azzal szorosan összefüggött, hogy az elmúlt évtizedekben a munkakörülmények terén meglehetősen kedvezőtlen folyamat zajlott le. A szűk keresztmetszetet képező tőke, a bőséges munkaerőforrás, és egyes időszakokban erőltetett gazdasági növekedés mellett a kereső létszám gyors emelkedése részben helyettesítette a tőkebefektetéseket. A munkaigényes technológiák terjedtek el, nem jutott elegendő erőforrás az alaptevékenységet kiegészítő folyamatok gépesítésére, a kedvezőtlen munkakörülmények javítására. Lényegében a mai napig az egyedi gépeken végzett munka dominál, nemzetközi összehasonlításban elmaradt az automatizálás, magas a kézi munka aránya [1].

A szakirodalomban szinte egyáltalán nem elemzett kérdés a munkahely-struktúra változás hatása a népesség morbiditására és mortalitására. Így empirikus tapasztalatok hiányában, logikai alapon következtethetünk csak arra, hogy az alacsony technikai felszereltség, a kedvezőtlen munkakörülmények, amelyek az extenzív növekedési periódusban létrehozott munkahelyek jellemzői, hosszabb távon kedvezőtlenül befolyásolják a főbb népesedési jellemzőket. A hatás itt sokkal áttételesebb, hosszabban elhúzódó, mint a termékenységre ható, korábban említett jelenségek esetében.

A munka- és életkörülmények kiemelt eleme a munkaidő. Már szó volt arról, hogy az elmúlt 25-30 évben döntően társadalompolitikai indíttatásra a társadalmilag szervezett termelésben eltöltött idő csökkent. Ennek fő tényezője a törvényes munkaidő mérséklése volt. Az is említésre méltó azonban, hogy a gazdaságban mindig erős hajlam mutatkozott a kieső időalap "visszapótlására" (például túlórával, a nyugdíjasok részmunkaidős foglalkoztatásával, vagy újabban a vállalati gazdasági munkaközösségek létrehozásával). Talán ennél is fontosabb, hogy a lakosság jelentős része spontán módon is munkaidőre váltja megnövekedett szabad idejét. Jól megfigyelhető ez a felnőtt népesség munkavégzéssel töltött idejének változásában (34. tábla).

A táblázatból jól nyomon követhető, hogy a kereső tevékenységgel töltött idő mérséklődését hogyan kompenzálta a társadalmilag nem szervezett munkavégzés növekedése (a nők esetében a gazdasági aktivitás emelkedése okozta a kereső tevékenység meghosszabbodását). A törvényes munkaidő csökkentése így végül is nem mérsékelte a fizikai és szellemi igénybevételt és nem javíthatta a népesség egészségi állapotát. E folyamat továbbélésének vagyunk jelenleg is tanúi, amikor az ún. második gazdaságban végzett munka jelentős részének legalizálásával, sőt az erre irány-

34. Egy napon átlagosan munkavégzéssel töltött idő¹³

(percekben)

Megnevezés	Férfi		Nő		Összesen	
	1963	1976/77	1963	1976/77	1963	1976/77
Kereső tevékenység	420	328	162	203	276	260
Háztáji művelése	30	46	42	42	36	44
Építési, javítási tevékenység	18	38	6	11	12	24
Összesen	468	412	210	256	324	328

Forrás: [39] 16. old.

¹³ Nem beleértve a szorosan vett háztartási munkát.

nyuló gazdasági kényszer erősödésével a társadalom tagjainak mind nagyobb hányada végez különösebb munkajogi és munkavédelmi kontroll nélküli többletmunkákat. Mivel pedig mindez egyre szervezettebben beépül a gazdasági és jövedelemelosztási mechanizmusokba, egy kiegyensúlyozottabb állapot kialakulásának lehetősége egyelőre teljesen bizonytalan.

3. A foglalkoztatás és társadalmi-gazdasági környezete jövőbeni alakulására vonatkozó hipotézis, ennek népesedési hatásai

A foglalkoztatás jövőbeni alakulásáról különböző nézetek alakultak ki a szakemberek körében. A nézetkülönbségeket végsősoron az okozza, hogy ma még nem teljesen világos, hogy befejeződik-e az ún. foglalkoztatási korszakváltás, vagyis megtörténik-e a döntően extenzív módszerekről az intenzívekre való áttérés. Akik e kérdésre határozott "igen"-nel válaszolnak, azok is inkább a követelménytámasztás oldaláról teszik ezt, és nem azért mintha az eddig kibontakozott folyamatok biztos támpontot nyújtanának.

Tény az, hogy a foglalkoztatás mai jellemzőinek esetleges fennmaradása, tehát a munkaerő-felhasználás alacsony hatékonyságának, egyes súlyos strukturális feszültségeknek a továbbélése a jövőben a gazdasági fejlődés egyik fő akadálye lehet. E veszély világos felismeréséből azonban automatikusan nem következik, hogy

biztosra vehető a pozitív irányú változások megvalósulása.

A következőkben röviden áttekintem a munkaerő-kínálatot és keresletet befolyásoló tényezők jövőbeni alakulását, felvázolom a foglalkoztatás társadalmi, gazdasági környezetének fő jellemzőit.

A gazdasági fejlődés lehetséges útjai közül a szocialista építés kezdetén választott út (tehát az ún. extenzív fejlődés) alapvető jellemzője volt a népesség gazdasági aktivitásának gyors emelése. A gazdasági aktivitás rohamos bővítését számos tényező mozdította elő. Mindenekelőtt az új munkahelyek teremtése, a kétkezes családmódot létrehozó bézarányok, a mezőgazdaság népességeltartó képességének relatív romlása (rontása), az iskolázottság emelkedése, az urbanizáció stb. Magasan preferált értékké vált a társadalmilag szervezett keretek között végzett munka, amelyet nem csak a propaganda támogatott, hanem a társadalmi juttatások intézményei igénybevételeinek kialakított rendszere is. Folyamatos munkaviszonyt követelt meg a nyugdíjrendszer, a táppénzrendszer, munkaviszonyhoz kapcsolódtak az alapvető szociális ellátások, az egészségügy és hosszan folytathatnánk a sort a lakás-kiutaláson keresztül az üdülési lehetőségekig.

Igy a gazdasági aktivitás emelkedése - egészen annak felső határáig - az egyén és a gazdaság számára egyaránt kényszerpályává vált. Az egyén számára azért, mert ez volt a létbiztonság elérésének kizárólagos útja. A gazdaság számára pedig azért, mert a teljes foglalkoztatás követelménye mellett a munkát vállalni szándékozó tömegek számára - függetlenül a tényleges munkaerő-szükséglettől - munkát kellett biztosítani.

Az elmúlt évtizedek fejlődésére visszatekintve megállapítható, hogy a szükséglethez képest a munkaerő-kínálatot túlhevítettük, ami - részben már említett - társadalmi és gazdasági problémák forrásává vált.

Témánk szempontjából annak vizsgálata lényeges, hogy a gazdasági aktivitás kialakult magas szintje, illetve a társadalmilag szervezett munka vállalásának "kényszere" mennyire rugalmatlan. Elképzelhető-e a jövőben olyan folyamatok kialakulása, amelyek automatizmusszerűen összekapcsolják a ma még nagyon különböző okok által determinált munkaerő-kínálatot és keresletet. Ez lenne ugyanis az egyik alapvető feltétele a munkateljesítmények általános színvonalának emelésének, a gazdasági szerkezet módosulásából következő munkaerő-mobilitási folyamatok megvalósulásának.

Vitathatatlan, hogy a népességnek a társadalmilag szervezett munkába való - a tényleges munkaerő-szükséglettől független - kényszerű bekapcsolódását kivéltő szabályozások egy része módosításra került. Megindultunk azon az úton, hogy alap-

vető társadalmi szolgáltatások a munkaviszonytól független, állampolgári joggá válnak. Minőségi változást jelentett a kisvállalkozásról szóló jogszabályok megjelenése, amelyek "legalizálták" és egyúttal "biztatták" a társadalmilag nem szervezett munkatevékenység egy részének bővítését. Ezen a téren még további lehetőségek is vannak.

Nem történt azonban érdemi változás a kétkeresős családot nélkülözhetetlenné tevő gazdasági kényszerben. A vállalkozások, egyéni munkavégzések nem a főállás helyett, hanem azt kiegészítve valósulnak meg. Soha ilyen kevés nem volt még a nem tanuló, munkaképes korú eltartott, háztartásbeli, mint ma. Ebben nem is látszik a tendenciaváltás lehetősége. Egyes társadalmi juttatások állampolgári joggá válását, a kisvállalkozások lehetővé tételét tehát nem szabad túlértékelni a magas gazdasági aktivitást előmozdító okok megszüntetése terén.

Hasonló a helyzet a munkaidő, a munkarendek esetében is. Nem kifejezetten a munkajogi előírások, hanem inkább a gazdasági érdek (pontosabban érdektelenség), kényelmesség, rossz beidegződések következtében a törvényes munkaidő ma olyan előírás, amely - paradox módon logikus szerepével éppen ellentétesen - a gyakorlatban a ténylegesen ledolgozott munkaidőnek inkább a minimumát és nem a maximumát jelenti. A törvényes munkaidőnél rövidebb munkaszerződések, rugalmas munkavállalási formák nálunk igen szűk körben terjedtek el.

A fenti helyzet a foglalkoztatás extenzív korszakának jellegzetessége, és akkor szűnhet meg, ha a foglalkoztatás és tágabban a gazdasági fejlődés jellegében tényleges fordulat következik be. Ennek lehet a velejárója az, hogy az érdekeltségi rendszer is oly módon változik, hogy a munkáltató rákényszerüljön a sokszor gazdaságosabb, de nagyobb fegyelmet, szervezést igénylő rugalmas munkaidő-rendszerek alkalmazására.

Mindezt figyelembe véve a következő időszakra az prognosztizálható, hogy

- fennmarad a gazdasági aktivitás magas szintje;
- a munkavállalók változatlanul a társadalmilag szervezett munkaalkalmakat keresik majd;
- csak lassú változás várható a rugalmasabb munkaidő-rendszerek elterjedtségében;
- következésképpen a dolgozók lényegében a jelenlegihez hasonló módon fejtik majd ki munkatevékenységüket.

A fentiekből az következik, hogy a munkaerő-kinálatot meghatározó társadalmi és gazdasági tényezők fő jellemzőinek változatlansága miatt a foglalkozta-

tás méretei döntően a demográfiai tényezőkhez kapcsolódnak majd.

A munkaerőpiac egyensúlyi állapotát nem a kínálat néhány tized-százaléko évenkénti változása, hanem a munkaerő iránti kereslet határozza meg döntő módon. E az összefüggés azért merül rendszerint feledésbe, mert egyrészt nem rendelkezünk a kereslet mérésére megfelelő eszközzel, másrészt pedig immár lassan két évtizede a munkaerőpiacon globális túlkereslet van és ez a tény elfedi az egyes tényezők elmozdulásának hatását. Joggal merül fel a kérdés, hogy a valóságban mekkora is ez a túlkereslet. E dolgozat keretei között nem vállalkozhatom arra, hogy ezt megválaszoljam. Az bizonyos, hogy az elmúlt években a munkaerő-kínálat - néhány speciális helyzetet kivéve - még szűkebb szegumentumokban sem haladta meg a keresletet. És az is tény, hogy e túlkereslet mindig akkora volt, hogy az ún. "hiány-pszichózis" tartósan fennmaradt.

A jövőbeni foglalkoztatási helyzet jellemzéséhez tehát a munkaerőkereslet alakulásáról kell hipotézist kidolgoznunk. Ehhez első lépés a gazdaság várható fejlődési pályájának jelzése. A belátható időn belül kialakuló fejlődési pályáról az alábbi feltételezések tűnnek reálisnak:

- a gazdaság növekedési üteme mérsékelt lesz;
- a tartós egyensúlyi problémák miatt a nemzeti jövedelem belföldön felhasználható hányada nem nő dinamikusan;
- a fentiek miatt a fejlesztésre fordítható erőforrások változatlanul szűk keresztmetszetet képeznek;
- az életszínvonal anyagi mutatóiban nem várható látványos javulás;
- fennmarad gazdaságunk erős külpiaci orientációja, nyitott jellege.

A gazdaságirányítás jellegének megítélése nem problémamentes. Nehezen eldönthető, hogy a jelenleg követett gyakorlat milyen szabadságfokkal változtatható. (Sok az illúzió ezen a téren.) Annyit mindenképpen feltételeznünk kell, hogy sikerül elérni a gazdálkodó egységeknek a racionális munkaerőgazdálkodásban való fokozottabb érdekelttségét. Ezzel is összefüggésben számíthatunk arra, hogy a gazdálkodó szféra jelenlegi stabilitása" (ami a jövedelmezőségi helyzetet, a termelés mértékét, a foglalkoztatott létszámot érinti) valamelyest mérséklődni fog. A munkaerő-mozgásban megjelenő újszerű folyamatok ellenére alapvetően azonban várhatóan az eddig kialakult szerkezetváltozási utak, módszerek maradnak jellemzőek.

Az extenzív munkaerő-politika intenzívra való váltása kulcskérdés. Mégis valószínű, hogy huzamosabb ideig fennmaradnak a jelenlegi gyakorlat egyes elemei, márcsak azért is, mert az intenzív út nem feltétlenül jelent a foglalkoztatás ve-

lamennyi fő folyamatában alapvető változást. Ebben az irányban hatnak a foglalkoztatást érintő - részben már jelzett - determinizmusok, a gazdasági fejlődés kedvezőtlen feltételei is.

A munkaerő-szerkezet átalakulására is hatást gyakorló jelenség a munkaerő iránti globális túlkereslet várható fennmaradása. Ez a feltételezés ellentmond a szakemberek egy részének vélekedésének. Korábban Kornai János és Gábor R. István munkáinak felidézésével utaltam a munkaerő-túlkeresletet szocialista körülmények között természetessé tevő, a termelési móddal is összefüggő sajátosságokra. Ezen túlmenően feltehetjük a kérdést, hogy van-e reális lehetősége annak, hogy belátható időn belül a politikai, társadalmi viszonyok lehetővé teszik a - hatékonyság feltételezett gyors ütemű növekedés esetén - tartós munkaerő-túlkínálat vállalását. Erre a kérdésre nemmel válaszolhatunk. Közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy ez nem jelenti a hatékonyság növelési lehetőségének teljes tagadását. A teljes és hatékony foglalkoztatás konfliktusa ugyanis megfelelő munkaerő-mobilitás esetén nem éleződhet ki túlzottan hamar.

A munkaerő-kereslet minőségi összetételére döntő hatást gyakorol a termelési és termékszerkezet átalakulása. Ennek jellegéről az feltételezhető, hogy szemben az elmúlt időszak legnagyobb részével, nem a termelés makrostruktúrája változik majd számottevően, hanem az ún. finom-struktúra. A termékszerkezet intenzív korszerűsödése amellelt, hogy állandó folyamat lesz - és ez újszerű elem - nem feltétlenül igényli a foglalkoztatási struktúra látványos átalakulását. Ez azt jelenti, hogy a várható élénk és bonyolult munkaerő-szerkezet átalakulás folyamatai nem lesznek feltétlenül egyirányúak. Nem alakulnak ki biztosan előrejelezhető "fővonulatok".

A munkaerő-szerkezet átalakulására lényeges hatást gyakorol a műszaki fejlesztés jellege. A jövő megítélését illetően ezen a téren is sok illúzióval találkozhatunk. Kétségtelen tény, hogy a nemzetközi versenyképesség, az egyre inkább előtérbe kerülő minőségi követelmények parancsolóan sürgetik, viszont a rendelkezésre álló szűkös fejlesztési eszközök korlátozzák a munkaerő-megtakarító technikai fejlettségi szintekre (komplex gépesítés, automatizálás) való tömeges áttérést.

A munkaerő mobilitása is valószínűleg a jelenlegihez hasonló csatornákon zajlik majd le. Ugyanakkor fokozottabban fennáll annak a lehetősége, hogy néhány földrajzi körzetben, foglalkozásban esetenként túlkínálat alakulhat ki. Így a munkavállalók kisebb körét érintően

- a munkahely- vagy a szakmaváltásoknak nem az egyén, hanem a munkáltató kezdeményezésére kell megvalósulniuk;

vető társadalmi szolgáltatások a munkaviszonytól független, állampolgári joggá válnak. Minőségi változást jelentett a kisvállalkozásról szóló jogszabályok megjelenése, amelyek "legalizálták" és egyúttal "biztatták" a társadalmilag nem szervezett munkatevékenység egy részének bővítését. Ezen a téren még további lehetőségek is vannak.

Nem történt azonban érdemi változás a kétkeresős családot nélkülözhetetlenné tevő gazdasági kényszerben. A vállalkozások, egyéni munkavégzések nem a főállás helyett, hanem azt kiegészítve valósulnak meg. Soha ilyen kevés nem volt még a nem tanuló, munkaképes korú eltartott, háztartásbeli, mint ma. Ebben nem is látunk a tendenciaváltás lehetőségét. Egyes társadalmi juttatások állampolgári joggá válását, a kisvállalkozások lehetővé tételét tehát nem szabad túlértékelni a magas gazdasági aktivitást előmozdító okok megszüntetése terén.

Hasonló a helyzet a munkaidő, a munkarendek esetében is. Nem kifejezetten a munkajogi előírások, hanem inkább a gazdasági érdek (pontosabban érdektelenség), kényelmesség, rossz beidegződések következtében a törvényes munkaidő ma olyan előírás, amely - paradox módon logikus szerepével éppen ellentétesen - a gyakorlatban a ténylegesen ledolgozott munkaidőnek inkább a minimumát és nem a maximumát jelenti. A törvényes munkaidőnél rövidebb munkaszerződések, rugalmas munkavállalási formák nálunk igen szűk körben terjedtek el.

A fenti helyzet a foglalkoztatás extenzív korszakának jellegzetessége, és akkor szűnhet meg, ha a foglalkoztatás és tágabban a gazdasági fejlődés jellegében tényleges fordulat következik be. Ennek lehet a velejárója az, hogy az érdekeltségi rendszer is oly módon változik, hogy a munkáltató rákényszerüljön a sokszor gazdaságosabb, de nagyobb fegyelmet, szervezést igénylő rugalmas munkaidő-rendszerek alkalmazására.

Mindezt figyelembe véve a következő időszakra az prognosztizálható, hogy

- fennmarad a gazdasági aktivitás magas szintje;
- a munkavállalók változatlanul a társadalmilag szervezett munkaalkalmakat keresik majd;
- csak lassú változás várható a rugalmasabb munkaidő-rendszerek elterjedtségében;
- következésképpen a dolgozók lényegében a jelenlegihez hasonló módon fejtik majd ki munkatevékenységüket.

A fentiekből az következik, hogy a munkaerő-kinálatot meghatározó társadalmi és gazdasági tényezők fő jellemzőinek változatlansága miatt a foglalkozta-

- az egyén szándékai ellenére, munkában maradása érdekében kényszerül rá a váltásra.

Igy a globálisan valamivel kiegyenlítettebb munkaerőpiaci helyzetben, a feltehetően a jelenleginél jobban érvényesülő teljesítményelv mellett az egyének áldozatvállalása, a munkahely- vagy foglalkozásváltásból adódó kellemetlenségekkel szembeni tűrőképessége valamelyest megnőhet. Ez szélesítheti a munkaerő-mozgás lehetséges tartományát, bővítheti a mobilitás jellemző csatornáit. Az egyéni determinizmusok változása azonban lessú folyamat, a mobilitás jelenlegi (erős) korlátainak oldódása csak hosszabb távon válhat érzékelhetővé.

A foglalkozások vonzerejét alakító tényezők között különös figyelemmel kell kezelni a szélesen értelmezett munkakörülmények, munkarend szerepét, mert sok jel utal arra, hogy a már elért fejlettségi szintünkön a jelenleg számításba vett-nél nagyobb hatásuk van.

A fentiekkel szoros összefüggésben kiemelkedő jelentőségű a már kialakult, illetve a jövőben normának tekintett életmód hatása. Adottságként kell kezelni, hogy a szabadidő felértékelődik, a megszokotthoz képest eltérő munkarendű foglalkozások (amelyek iránt a szükséglet nő) egyre népszerűtlenebbek lesznek. Ugyanakkor mértéktartónak kell lenni a folyamat megítélésében. A lakosság nagy csoportjának még alapvető szükségletei kielégítése a fő célja, így hosszabb távon is fennmarad az anyagi eszközök jelentős szerepe.

Összességében tehát a jövőt illetően meglehetősen konzervatív álláspontot foglalhatunk el. A következő időszakban a foglalkoztatás alapjellemezőit befolyásoló folyamatokban gyökeres változásra nem számíthatunk. Következésképpen a foglalkoztatás alacsony hatékonysága minden valószínűség szerint egyik jellemzője marad a gazdasági folyamatoknak. Ebből pedig az adódik, hogy a hosszabb távon várható aktív kereső létszám csökkenés negatív következményei ellensúlyozásának lehetőségei nem látszanak megnyugtatónak.

Más oldalról viszont a jelenlegi helyzet átmeneti konzerválódásának bizonyos előnyei is lehetnek. Ezek elsősorban a népesedési folyamatokban jelentkezhetnek. Korábban részletesen kifejtettem, hogy a termékenységcsökkenésnek a közelmúltban és a jelenben érzékelhető második hulláma szorosan kapcsolódik egyes társadalmi és gazdasági jellemzők gyors átalakulásához. Ezen alapvető folyamatok lassan befejeződnek. Az iskolai végzettség, a gazdasági aktivitás szintje, a foglalkozási szerkezet és más említett jellemzők látványos változására már nem kell számítani. A kiegyensúlyozottabb helyzetben az összetételváltozás termékenységcsök-

kentő hatása visszaszorul és a társadalmi mobilitási folyamatok szélsőségeinek ritkábbá válásával, valószínűleg kevesebben lesznek azok, akik gyökértelenségük, átmeneti állapotuk miatt halasztják el a családalapítást, szülnek kevesebb gyereket stb. Mindez talán kedvezően hathat egyes népesedési folyamatokra.

A túlzott várakozásoktól azonban mindenképpen óvnunk kell magunkat. Látuk, hogy a népesedés változásának fő folyamatai az egyes országokban érvényesülő konkrét gazdasági, társadalmi jellemzőktől részben függetlenül valósultak meg. Így a jellemzők esetleges pozitív hatásának kibontakozása is csak korlátozott lehet. Az egyes vonatkozásokban kiegyensúlyozottabb társadalmi, gazdasági fejlődésnek Magyarországon lehetnek kedvező hatásai - például a termékenység alakulásában - de egészen bizonyos, hogy az alapjellemzőket nem tudják megváltoztatni.

A foglalkoztatás jellegének lassú változása ugyanakkor fenntartja azokat a negatív hatásokat, amelyek a munkakörülmények kedvezőtlen voltával, a főmunkaidőn kívül végzett munkatevékenység kényszerével, az életmód nyugtalanító irányú módosulásával függnek össze. E hatások főként a lakosság egészségi állapotának romlásában és ezen keresztül a halandóságban, illetve a népességreprodukció minőségi problémáiban mutatkozhatnak meg. Hatásuk annál jobban kibontakozik, minél hosszabban érvényesülnek e tendenciák. A gyors, pozitív fordulat lehetősége egyelőre kizárható.

IV. NÉPESEDÉSPOLITIKA ÉS FOGLALKOZTATÁSPOLITIKA

Az összefüggések részletes kifejtése során remélhetőleg bebizonyosodott, hogy a népesedési folyamatok a foglalkoztatáson keresztül a gazdasági fejlődést nem meghatározó módon befolyásolják, de néhány, elsősorban a népességösszetétel változásával összefüggő tényezőnek egyes jelenségek alakulásában - nem lebecsülhető közvetett hatása van. Más oldalról a gazdasági fejlődésnek a foglalkoztatáshoz kapcsolódó tényezői ugyancsak nem tekinthetők determinisztikus erősségűeknek a népesedés befolyásolásában, de ezért szűkebb körben feltétlenül számolni kell velük. Tehát nem eltúlozva az egymásrahatás szerepét, de azért egyes összefüggő részfolyamatokat szem előtt tartva indokolt a népesedés- és foglalkoztatáspolitikai összehangolásának igényét megfogalmazni.

1. A foglalkoztatás- és népesedéspolitikai koncepciók kapcsolata az elmúlt évtizedekben

A hosszú távú foglalkoztatáspolitikai, illetve népesedéspolitikai koncepciók összefüggésének vizsgálata számos tanulsággal szolgál. E "történeti" elemzéshez három jellegzetes időpontban készült dokumentumokat vizsgáltam meg:

- a 60-as évek elején lezárt hosszú távú tervezési munka dokumentumait [56], [100];
- a 60-as évek végén, illetve a hetvenes évek elején kialakított koncepciókat [30], [76], [79], [80];
- és a 80-as évek elején folyt hosszú távú tervezőmunka keretében készült néhány összeállítást [32], [98].

Az első (a hatvanas évek eleji) időszak dokumentumai a foglalkoztatás extenzív periódusában születtek, a korszak jellegzetességeit jól szemléltetik.

A hatvanas évek vége sajátos periódus a magyar gazdaság fejlődésében. Az ekkor kialakított munkaerő-politika alapvonásait még mindig az extenzív jelzővel illelhetjük, de a kibontakozó gazdasági reformtól várt hatások a szocialista foglalkoztatáspolitikában addig még ismeretlen momentumok megjelenését is elősegítették.

A 80-as évek elején lezajlott távlati tervező munkára már nemcsak elméleti feltételezések, hanem az intenzív munkaerő-politika kialakulásának néhány kezdeti tapasztalati ténye is hatással volt, ugyanakkor elsősorban a gazdasági fejlődés külső feltételei arra intettek, hogy az ezredfordulóig terjedő időszakban markánsabb változásokra kell felkészülni.

A három periódusban készült tervdokumentumokban közös az, hogy a népesség-előreszámítások alapján a munkaképes korú népesség várható alakulása döntő - mint a későbbiekben részletesebben utalok rá, talán túlzottan is figyelembe vett - determinálója volt a kialakított foglalkoztatáspolitikának. E kapcsolaton túlmenően csak akkor kaptak a népesedési összefüggések jelentősebb figyelmet a foglalkoztatáspolitikában, amikor a tervezők munkaerő-túlkínálattól tartottak és ennek egyik levezető csatornájaként jelent meg a nők - a szüléshez és a gyermekneveléshez kapcsolt - gazdasági inaktivitásának szorgalmazása.

A hatvanas évek legelején a foglalkoztatáspolitikai deklarált, első számú célja a népesség gazdasági aktivitásának növelése volt. Ugyanakkor ebben az időszakban a születések száma mélyponton volt, tehát kikerülhetetlen volt a születésszám növelését is határozott célként kitűzni. A két célkitűzés nyilvánvalóan a nők gazdasági aktivitásának megítélésében ütközött, és egyértelműen a foglalkoztatási szempontok győztek. Minden akkori megvizsgált dokumentum a nők gazdasági aktivitásának növelését tűzte ki célul és nagy hangsúlyt helyezett az ezt akadályozó tényezők leküzdésére. (Igy pl. - nem is utalva a népesedési hatásokra - erőteljes igényként fogalmazódott meg a nők szakképzettségi szintjének emelése, a vidéki ipartelepítés stb.)

A gazdasági aktivitás növelését akadályozó tényezők között előkelő helyet foglalt el a nőknek a gyermekneveléssel, a háztartásvezetéssel kapcsolatos kötelezettsége. A megoldást e tevékenységek gyors ütemű "társadalmisításában" látták. Így az első számú célkitűzés a gyermekintézményi férőhelyek bővítése, az ellátás fejlesztése volt. (Érdekes, de e logikából szervesen következő túlzás annak az igénynek a megfogalmazása, miszerint a csecsemőotthonokat oly mértékben kell fejleszteni, hogy igénybevételük kívánság szerint történhessék.)

A családi pótlék jelentősebb emelését azért vetették el a koncepció összeállítói, mert az a nőket otthonmaradásra ösztönözné, ugyanakkor jelentős összegeket vonna el az intézmények fejlesztésétől. A családi pótléknál sokkal lényegesebbnek ítélték a gyermeknevelést elősegítő intézmények ingyenes igénybevételének biztosítását.

A nőknek a háztartásban betöltött vitathatatlan szerepének az elismerését

tükrözi, hogy fontos célként jelölték meg a háztartás gépesítését és javaslatot tettek a rövidített munkaidő elterjesztésére.

Az ebben az időszakban kialakított népesedéspolitikai koncepció jól érzékelhetően az ötvenes évek első felének felfogásával való teljes szakításra koncentrált. Tudatos népesedéspolitikát hirdetett és e politika megvalósításának eszközeit elsősorban a szociális, egészségügyi és kulturális tervfejezetben látta kialakíthatónak. A foglalkoztatáspolitikára való visszacsatolás tehát nem fogalmazódott meg.

A hatvanas évek végén az alaphelyzet lényegesen különbözött a 10 évvel korábbtól. A népesség viszonylag dinamikusan növekedett, ugyanakkor a foglalkoztatás-tervezők 1970-72-re munkanélküliséget jósoltak. Ezt egyrészt az új gazdasági mechanizmustól várt hatékonyság-javulásra, másrészt a munkaképes kort elérő korosztályok létszámának időleges ugrásszerű növekedésére alapozták. Ugyanakkor azt is számításba kellett venniük, hogy 1975 után újra érezhetően csökken a munkaerő-utánpótlás.

Az ellentmondásos helyzetnek megfelelően a kialakított foglalkoztatáspolitikai megközelítés eklektikus volt. Figyelembe véve, hogy a gazdasági fejlődés jellegében, de különösen a követett extenzív munkaerő-politikában semmi nem utalt változásra, tulajdonképpen természetes, hogy a foglalkoztatottság bővítése változatlanul kiemelt (ha nem is az első számú) foglalkoztatáspolitikai cél maradt. Ugyanakkor szakmai körökben polgárjogot nyert a szakképzetlen női munkaerő-felesleg várható kialakulásáról beszélni. És ekkor először a fejlődés során megjelent a népesedési folyamatok foglalkoztatáspolitikai fegyverként való bevetése. Ennek példája a gyeg intézménye, amelynek bevezetése ugyan alapvetően népesedéspolitikai célt szolgált, de egyúttal rövidtávú foglalkoztatáspolitikai megfontolásokat is tükrözött.

Ez a közelítésmód érződött más népesedéspolitikai eszközökről kialakított felfogásban is. A családi pótlék szerepe a korábbiaknál sokkal hangsúlyosabbá vált. A gyermekintézmények fontossága ugyanakkor kicsit csökkent a koncepciókban. Fejlesztésüktől már nem várták a foglalkoztatottság emelkedése és a termékenység javítása együttes megvalósítását, szerepüket inkább a női egyenjogúság oldaláról, az otthoni gyermeknevelés vagy a társadalmilag szervezett, teljesértékű munkavégzés közötti szabad választás lehetővé tételében látták. Ez a nők társadalmi, gazdasági szerepét egyoldalúan a várható munkaerő-helyzetből levezető szemlélet természetes ellensúlyának tekinthető. Azt is hangsúlyozni kell azonban, hogy ebben a távlati tervezési szakaszban a népesedés- és foglalkoztatáspolitikát közös dokumentumban fogalmazták meg, ami azóta nem fordult elő.

A 80-as évek legelején zajló távlati tervezési munka dokumentumai alapján úgy tűnik, hogy a vizsgált időszakok közül talán ekkor kapták a legkisebb szerepet a foglalkoztatáspolitikai koncepcióban a népesedéspolitikai szempontjai. A foglalkoztatáspolitikai koncepció alapproblémája a teljes és hatékony foglalkoztatás együttes biztosításának lehetősége volt. A tervezők e probléma végiggondolása alapján alig titkoltan a jövőben munkaerő-túlkínálatra számítottak, és a koncepció megvalósítását szolgáló eszközrendszer lényegében egy, a munkanélküliség elkerülését szolgáló programként is felfogható. E programban nagy szerepe volt a nők gazdasági aktivitása csökkentésének.

A foglalkoztatáspolitikai tehát újra a nők társadalmilag szervezett munkavállalását szánta annak a puffernak, amely a kínálat és a kereslet közötti (vélt) eltérést majd áthidalja. A hatvanas évek végéhez képest a különbség annyi, hogy ebből a koncepcióból a népesedéspolitikai utalások kimaradtak, ugyanakkor sokoldalúan és szemléletesen kerültek bemutatásra a nők rugalmas munkavállalási formáinak előnyei. A családellátás teljesértékű munkának való elismerése tehát csak foglalkoztatáspolitikai oldalról fogalmazódott meg igényként, a 10-15 évvel ezelőtt még bevett - és meglehetősen tendenciózusan alkalmazott - népesedéspolitikai utalások már hiányoztak.

A különböző időszakban készült foglalkoztatáspolitikai koncepciók közös jellemzője volt, hogy a munkaképes korú népesség létszámának hullámzását függetlenül annak viszonylag csekély mértékétől, a foglalkoztatás egyik legfontosabb determináló tényezőjeként vették számításba. A munkaerő keresletének alakulásáról viszont általában nem alakítottak ki megalapozott elképzelést, hallgatólagosan egyenletesnek tekintették.

Az 1960-as évek elején egyértelmű volt a vélekedés, hogy a munkaerő iránti kereslet növekedik és mivel mértékét külön nem vizsgálták, azt feltételezhetjük, hogy a növekedést egyenletesnek tekintették. A 60-as évtized végén bár fennmaradt a munkaerő-kereslet egyenletes emelkedésének feltételezése, de a munkavállalók egy csoportjából, a "gyengébb minőségű" munkaerőről (jellegzetesen a szakképzetlen női munkaerőről) azt feltételezték, hogy az irántuk való kereslet mérséklődik. A legutóbbi koncepció a munkaerő iránti összkereslet mérséklődését prognosztizálta, de annak üteméről, esetleges hullámzásáról nem beszélt.

A tervezők tehát az egyik oldalról - a munkaerő-kínálat oldaláról - jól számszerűsíthető hullámzással számoltak, a másik oldalról viszont egyenletes kereslet-alakulást feltételeztek. Ebből következik, hogy az időleges foglalkoztatási feszültségeket rendre a munkaerőforrás jelentősebb csökkenésének vagy növekedésének periódusaiban jelezték előre. Ezek az előrejelzések nem igazolódtak be.

Itt egy sajnálatos ellentmondással állunk szemben: a munkaerő kínálatának alakulása jól előrejelezhető, de a változás mértéke nem számottevő, ugyanakkor a munkaerő iránti kereslet sokkal jelentősebb mozgásra is képes, viszont ez gyakorlatilag előre alig látható. Tovább bonyolítja a problémát, hogy a munkaerő-helyzetet az 1960-as évektől kezdődően egyre általánosabbá váló túlkereslet jellemezte. Tekintve, hogy a kereslet hullámozása soha nem vezetett tényleges foglalkoztatási feszültségekhez, az elfedte ennek a tényezőnek a mozgását.

A népesedéspolitikai koncepciók általában a népességszám növelése mellett a hullámozás mérséklését is célul tűzték ki. Ez a törekvés a népesedéspolitikai intézkedések időzítését befolyásolta alapvetően. A munkaerő-kínálat alakulása alapján előrejelzett, vélt foglalkoztatási feszültségek ugyanakkor azt a gondolatot is felvetették rendszerint, hogy a születésszám növekedéséből következő átmeneti női munkaerő-kínálat mérséklődést a túlkínálat levezetésének eszközeként használják fel.

Tekintve, hogy a nők első ízben történő tömeges munkábalépésének ideje közel egybeesik a szülés szempontjából legaktívabb életkorukkal, törvényszerű volt a népesedési, illetve foglalkoztatási szempontok szembekerülése: ha akkor élénkítik a szülési kedvet, amikor a 18-20 éves női korosztályok a legnépesebbek, akkor ez valóban csökkenti a fiatal nők munkaerő-kínálatát, de szükségszerűen a demográfiai hullám felerősített továbbvonulását eredményezi.

Az elmúlt 25-30 év tapasztalatai arra intenek, hogy nagyon óvatosan kell bánni ebből a szempontból a foglalkoztatási előrejelzésekkel. Egyelőre még nem sikerült feltárni a munkaerő-kereslet alakulását befolyásoló alapvető törvényszerűségeket. Ez eleve óvatosságra int. Amennyiben kizárjuk az esetleges előrejelzési hibát, akkor is nagyon meggondolandó, hogy a demográfiai hullám továbbgyűrűzésének erősítése vajon elviselhető áldozat-e egy esetleges - és eddig még soha be nem következett - foglalkoztatási feszültség levezetése érdekében.

2. A népesedéspolitika és a foglalkoztatáspolitikai összehangolása

A dolgozatban lényegében arra a gyakorlati kérdésre kerestem választ, hogy a népesedési folyamatok milyen determinizmust jelentenek a foglalkoztatás és ezen keresztül a gazdasági növekedés számára. A kérdés - legalábbis szándékom szerint - sokoldalú megközelítése során néhány általánosabb érvényű összefüggés megfogalmazása is lehetővé vált. Ezek alapján vázolható a népesedés- és a foglalkoztatáspolitikai egymáshoz való viszonya.

Mindkét részpolitikára jellemző, hogy igen szoros kapcsolatban állnak a társadalom- és gazdaságpolitika más elemeivel. Vagyis a más területeken megfogalmazódó cselekvési irányok nagy hatást gyakorolnak rájuk. Ugyanakkor a népesedés- és foglalkoztatáspolitikai döntéseknek is számos, főként társadalom- és gazdaságpolitikai következménye van. Ebből pedig az következik, hogy csak igen széles kitekintéssel lehet megalapozott, perspektívában is helytálló döntéseket hozni e részterületeken.

A népesedéspolitikára jellemző, hogy az itt hozott döntések hatásának kibontakozása hosszabb távon valósul meg, ugyanakkor a más területeken kibontakozó folyamatok hatása a népesedés jellemzőire ugyancsak nagy áttételekkel, csak tendenciaszerűen és hosszabb távon bontakozik ki. Így nem csodálható, hogy a népesedéspolitika és más részpolitikák kapcsolatának szem előtt tartása az elmúlt évtizedekben meglehetősen háttérbe szorult. Ez a népesedéspolitika egyfajta - nem feltétlenül pozitív - autonómiáját hozta létre, holott a valóságban lezajló folyamatok igen szoros kapcsolatban álltak más területekkel. Ennek megfelelően a népesedés- és a foglalkoztatáspolitikai kapcsolatában is részben egyoldalúság, részben a rendszeresség hiánya fedezhető fel.

Hozzájárult ehhez, hogy a foglalkoztatáspolitikai kapcsolati rendszere is meglehetősen változó volt. Az 50-es és 60-as években a teljes foglalkoztatottság mindenek feletti biztosításának gondolatával a társadalompolitikai aspektusok voltak uralkodók. Az utóbbi 10 évben viszont úgy tűnik, mintha a gazdaságpolitikai kapcsolatok élveznének prioritást és több kérdésben kisebb figyelmet kapna a foglalkoztatási folyamatok társadalompolitikai meghatározottsága.

Mindenesetre az bebizonyosodott, hogy a foglalkoztatás bővítése bár igen kényelmes helyzetet teremt a gazdaság számára, végül is nem döntő jelentőségű meghatározója a gazdasági növekedésnek. Ez új elemek megjelenését is lehetővé tette a foglalkoztatáselméletben [13], [16]. Így talán differenciáltabbá válhat az a jellemző megítélés, amely a népesedéspolitikától csak azt "várta", hogy minél bővebb munkaerőforrást hozzon létre.

Tény, az, hogy meghatározott gazdasági fejlődési szakaszokban és foglalkoztatási szituációkban a népességnövekedés hosszabb távon előnyös a gazdaság számára. A növekvő munkaképes korú népesség növekvő foglalkoztatást determinál, ami biztosítja, hogy ne a munkaerő legyen a termelésbővítés szűk keresztmetszete, továbbá kedvező tőke-munka kombinációt tesz lehetővé. Különösen kedvező a növekvő népesség fiatal korösszetétele, ami a demográfiai cserén és általában a munkaerő jobb alkalmazkodó-képességén keresztül hozzájárul a gazdasági dinamizmushoz. Ter-

mészretesen a társadalmi, gazdasági fejlettség más szintjén - gondoljunk a fejlődő országokra - ahol a népességnövekedés igen gyors és az illető országok gazdaságának eltartóképeessége gyenge, egészen másként kell ezeket az összefüggéseket értékelni.

A fejlett és közepesen fejlett (európai) országok egy része, így hazánk is, negatív népszaporulattal jellemezhető. Ezekben az országokban értelemszerűen nem érvényesülnek a növekvő népességből származó (mérsékelt) előnyök. A csökkenő és kedvezőtlen összetételű foglalkoztatás negatív következményei azonban elvileg kivédhetők. A gazdasági eredményt - bizonyos határok között - nem a munkaerő mennyisége, hanem a foglalkoztatás hatékonysága határozza meg döntőben. Így a foglalkoztatáspolitikára számára elsősorban azok a népesedési jellemzők az érdekesek, amelyek a hatékonyságot valamiképpen befolyásolják. Ezek között pedig a népességösszetétel egyes problémái (pl. a munkaerő utánpótlásának ingadozása, az öregedés és ezek területi összefüggései) is szerepelnek. Különösen kedvezőtlen a népesség hullámozása.

Mindéből az következik, hogy jelenleg és az előttünk álló évtizedekben hazai körülmények között a foglalkoztatáspolitikára

- a kedvezőtlen strukturális jellemzők kibontakozásának lassítását;
- a népességhullámozás csillapítását

várhatja el a népesedéspolitikától. Amennyiben az elemzést nem a foglalkoztatás szemszögéből, hanem a gazdaság- vagy társadalompolitika más területeiről (például oktatás, egészségügy stb.) kiindulva végeztem volna, valószínűleg ugyanezek a követelmények kerültek volna a rangsor elejére.

E követelmények két vonatkozásban különös fontosságot kapnak. Egyrészt, hogy álljon ellen a népesedéspolitikára a csábításnak, és látványos sikerek elérése érdekében ne a fiatal nők demográfiai hullámhegyét "fejelje meg" népesedési kampányokkal, mert ez hosszú távon a hullámozást erősíti. Másrészt, hogy más részpolitikákkal karöltve kiegyensúlyozottabb korösszetételt hozzon létre az egyes településtípusok szerint (Budapest, vidéki városok, községek) és általában földrajzi területenként.

Jóformán semmilyen figyelmet nem kapott az elmúlt időszakban, és ma sem kap az a tény, hogy a foglalkoztatási folyamatok jellege (pl. a gazdasági aktivitás szintje, a munkával töltött idő hossza, a munkakörülmények) ha nem is meghatározó, de nem elhanyagolható befolyásolói egyes népesedési jellemzőknek. E területen teljességgel hiányzik a visszacsatolás. Így a népesedéspolitikai koncepciók keretében a jövőben célszerű megfogalmazni a más részpolitikákkal szembeni követelményeket. Ezek között a foglalkoztatáspolitikától elvárt szemléletet.

A kapcsolatok jellege miatt - különösen rövidebb távon - a legnagyobb jelentősége a szülőképes női korosztályok foglalkoztatási jellemzőinek van. E problémakörben valószínűleg adottságként kell kezelni a női gazdasági aktivitás kialakult szintjét. Illúzió, hogy a gazdasági aktivitás akárcsak részleges csökkentésével is érdemben növelhető a termékenység. Sokkal közvetettebb hatások működnek, amelyek egyúttal bonyolultabbá teszik e kérdés megközelítését is. Úgy gondolom, a "vissza a fakanálhoz" célkitűzés helyett realiztikusabb, ha a családi élet és a munkafolyamat harmóniájának biztosítását szélesebben közelítjük meg. Ebbe beletartozhat differenciáltan és más kedvezményekkel egyenrangúan választhatóan a gyermekneveléshez nyújtott munkaidő-kedvezmény is, de jelen periódusban legalább ennyire aktuális, ha általában a munkával töltött idő alakulásával, a fiatal családok számára egyre inkább kényszerré váló többlet munkákkal és hangsúlyosan a munkakörülményekkel (ezen belül is a szülőképes korú nők munkakörülményeivel) kapcsolatos népesedéspolitikai álláspont kerül megfogalmazásra.

Végül - lényegében függetlenül a mindenkori demográfiai és munkaerő-helyzettől - általában is követelményként támasztható, hogy az egymáshoz sok szálon kapcsolódó népesedéspolitikai és foglalkoztatáspolitikai prioritásainak és intézkedési irányainak kijelölésekor kapjon nagyobb figyelmet egymásra hatásuk. Az összehangolt gondolkodásnak és cselekvésnek a szemléleti, módszertani és intézményi feltételei ma még hiányosak.

V. ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

A dolgozat - szándékom szerint - feltérképezi a népesedés és a foglalkoztatás lehetséges összefüggéseit. Ezt úgy igyekeztem megoldani, hogy közben a társadalom- és gazdaságpolitika szempontjából fontos, konkrét kérdésekre is keressem a választ.

Az első és talán legteljesebben kifejtett kérdéscsoport a népesség determináló szerepét elemzi a foglalkoztatás, illetőleg a gazdasági fejlődés szempontjából. A közgazdaságtanban a legszélsőségesebb felfogásokat találhatjuk e problémát illetően. Az egyik végletet jól példázzák az ún. termelési függvények, amelyek azt feltételezik, hogy minden más tényező változatlansága esetén a többlet népesség (amelyet azonosítanak a többlet munkaerővel) növeli a termelést. A szocialista újratermelésre vonatkozó munkák egy része is átveszi ezt a szemléletet. Más oldalról viszont az ún. Human Capital iskola tagadja a munkaerő-mennyiség szerepét, és a minőségi tényezők szerepét hangsúlyozza. A gazdasági növekedés elméletével foglalkozó több magyar közgazdász is közel áll ehhez a véleményhez, amikor például a szakmastruktúra, az iskolázottság, a K+F kiemelkedő szerepére utalnak. Általában is megállapítható, hogy a közgazdaságtanban mindeddig nem kapott jelentősebb szerepet a népesedési adottságok hatásainak vizsgálata. Ezt a fejlett országok viszonylag kiegyensúlyozott népességbővülése, a pótlólagos munkaerő-bevonás lehetősége érthetővé teszi. Feltehetően változnia kell azonban a felfogásnak a jövőben, amikor a fejlett országok egy részének tartós népességcsökkenésre kell felkészülnie.

Annak érdekében, hogy a problémakört a megszokottnál valamivel differenciáltabban vizsgáljam, tényezőire bontottam a népesedés és a gazdasági fejlődés közötti logikai láncolatot. Első lépésben azt vizsgáltam, hogy mennyire szoros a népesség és a foglalkoztatás szintje szempontjából kulcsfontosságú munkaképes korú népesség létszámalakulása közötti kapcsolat. E kapcsolat a XX. század második felében a fejlettebb országokban igen laza. Az alacsony termékenység, és halandóság mellett olyan speciális helyzet alakult ki, amelyben a munkaképes népességnek az össznépességen belüli aránya nagymértékben független attól, hogy a reprodukciós ráta elegendő-e a népesség egyszerű újratermelődéséhez vagy sem. Nagy különbség lehet azonban a munkaképes koron kívüli (fiatal, idős) népesség arányának változásában és a produktív korúak belső korösszetételének alakulásában. Így az elemzésnek elsősorban nem az abszolút létszámok alakulására, hanem a korösszetétel

következményeire kell irányulnia.

A pronatalista népesedéspolitikát alátámasztó érvek között igen gyakran megfogalmazódik: azért szükséges a termékenység növelése, hogy növekedhessen a munkaerő-potenciál. Az előbb elmondottak alapján ez így túlzott egyszerűsítés. Jelen periódusban az alacsony termékenység nem azért problematikus elsősorban, mert hosszabb távon csökkentené a produktív korúak részarányát az össznépeségen belül, hanem azért, mert a gazdasági fejlődés szempontjából kedvezőtlen korösszetételt hoz létre.

Nagyon szoros összefüggés fedezhető fel viszont a munkaképes korú népesség és az aktív keresők létszáma között. Kimutatható, hogy - elsősorban a szocialista társadalomban - egymást erősítő társadalmi, gazdasági kényszerek következtében a gazdasági aktivitás igen gyorsan a lehetséges maximum közelébe jut, s ettől kezdve a foglalkoztatást demográfiai tényezők, konkrétan a munkaképes korú népesség létszámalakulása határozza meg a legerősebben. Ez azt is jelenti, hogy a népesség-prognózisokra alapozva meglehetően megbízható foglalkoztatási prognózist is lehet készíteni 20-30 éves távra.

Bármennyire is jól kvantifikálható és előre látható azonban a munkaerő-kínálat, a foglalkoztatás egyensúlyi helyzetét legtöbbször nem ez, hanem a rendszert nagyobb nagyságrendekkel változó munkaerő-kereslet határozza meg. Így helytelen, ha a jelenlegi munkaerő-hiányt demográfiai tényezőknek tulajdonítjuk, és az is biztos, hogy megszüntetni sem lehet ezen az úton.

Az egész témakör kulcskérdése, hogy törvényszerűnek tekinthető-e a csökkenő vagy növekvő foglalkoztatásnak a termelést, a szolgáltatási teljesítményt csökkentő vagy növelő hatása. Ahhoz, hogy ez az összefüggés érvényesüljön, a foglalkoztatásnak hatékonynak és rugalmasnak kell lennie. Amennyiben nem elég erős a kényszer arra, hogy a rendelkezésre álló munkaerő felhasználása hatékonyan történjen, vagy a foglalkoztatás strukturális feszültségeinek áthidalása a nem megfelelő munkaerő-mobilitás miatt nehézségekbe ütközik, könnyen előfordulhat, hogy a többlet munkaerő nem növeli a társadalmi termelést. Vagy azért, mert olyan helyen talál (látszat) elfoglaltságot, ahol valójában nincs rá szükség, vagy azért, mert hatékony felhasználásának érdekeltiségi, vezetési, szervezetségi stb. feltételei nincsenek meg. E kedvezőtlen körülmények más oldalról viszont oda vezethetnek, hogy a munkaerőforrás kismértékű csökkenése is szűk keresztmetszeteket idézhet elő, amelyek a gazdasági dinamizmust ténylegesen korlátozhatják. Ugyanakkor ez a hatás többoldalú. A szűkülő munkaerőforrás - igaz nagy feszültségek árán - egyik ösztönzője lehet a hatékonyság növelésének. Olyan kényszert hozhat létre, amelyben

már nem megengedhető az addig érvényesült lazaság. Nem szorul azonban különösebb bizonyításra, hogy az ilyen típusú "kényszer-hatékonyságemelés" lehetőségei igen korlátozottak és számos egyéb feszültséget idéznek elő más területeken.

A foglalkoztatás hatékonyságát és rugalmasságát meghatározó tényezők széleskörűek. Társadalompolitikai prioritások és a gazdaságirányítás szélesen értelmezett rendszere egyaránt döntő módon befolyásolják azokat. E tényező-együttesben ha nem is meghatározó, de semmiképpen sem lebecsülendő szerepet játszanak a népesség, a munkaerő összetételének változásából következő hatások. A demográfiai okokból mind idősebb korösszetételű munkaerő-állomány a struktúraváltási folyamatokat nehezítheti. Különösen kedvezőtlen, ha az ún. demográfiai cserén keresztül lehetővé váló struktúraváltás lehetőségei csökkennek. Az alacsony létszámú fiatal korosztályok munkába lépése már jelenleg is, de különösen az ezredforduló után az elmúlt időszakhoz képest lényegesen rosszabb helyzetet hoz létre. További gondot jelent, hogy a népesség és a munkaerő-állomány kor szerinti összetétele településtípusonként is jelentősen eltér. Az átlagosnál lényegesen idősebb korösszetételű falvakban, valamint Budapesten a feszültségek hamarabb és élesebben jelentkeznek.

A gazdaságdemográfusok, de a munkatudomány képviselői is a munkaerő-potenciált rendszerint létszámban fejezik ki. Pedig az egy fő által ledolgozott munkaidő-mennyiség jelentősen változhat, és úgy a létszámadatokból következő megállapításokat nem abszolutizálhatjuk. Több példát találtunk arra, hogy a munkaidőpolitika vagy a lakosság társadalmilag nem vagy csak kevésbé szervezett munkavégzése milyen jelentős mértékben képes módosítani az össztársadalmi szinten létrejövő munkamennyiséget. Adott esetben a létszámalakulási tendenciákkal ellentétes eredmény is kialakulhat. Ez utóbbi tény is arra figyelmeztet, hogy nem kezelhetjük mechanikusan a népesség, a munkaerő és a gazdasági teljesítmény közötti kapcsolatot.

Az évszázad második felét a népesedési és foglalkoztatási folyamatokat illetően két nagy, egymástól különböző periódusra oszthatjuk. Az 1950-es évektől az 1970-es évek végéig Magyarországon a népességszám növekedett és ezzel párhuzamosan a foglalkoztatottak létszáma is gyorsan nőtt. Ismert tény, hogy az aktív keresők létszámnövekedésében a nők gazdasági aktivitásának ugrásszerű emelkedése dominált. Ugyanakkor azonban érezhetően bővült a munkaképes korú népesség létszáma is. E két tényező együttesen történelmileg igen rövid idő alatt megnövelte a foglalkoztatás méreteit. Kérdés, hogy mindez hogyan járult hozzá a gazdasági növekedéshez.

Megállapítható, hogy a foglalkoztatás bővülése, amelyet a gazdasági oko

mellett társadalmi, demográfiai tényezők is jelentős mértékben elősegítettek, összességében kedvező hatást gyakorolt a gazdasági fejlődésre. E kedvező hatás elsősorban abban jelentkezett, hogy a bőségesen rendelkezésre álló munkaerő az ambíciózus fejlesztési, szerkezetátalakítási programokhoz - mennyiségét tekintve - mindig elegendőnek bizonyult, és ami talán a legfontosabb: korösszetétele, gyors demográfiai cserélődése miatt képes volt megfelelni az intenzív mobilitási szükségleteknek.

A gazdaságpolitika igyekezett tudatosan kihasználni a bő munkaerőforrás adta lehetőségeket. A foglalkoztatás bővülése azonban olyan gyors volt, hogy az ebből adódó valamennyi előnyt nem lehetett a más tényezők által is determinált gazdasági dinamizmusban megjelentetni. Tekintve, hogy a munkaerő-kínálat alakulása és ezen keresztül az aktív keresők száma lényegében a (hatékony) munkaerő-kereslet-től függetlenül alakult (és alakul ma is), társadalmi méretekben túlfoglalkoztatás jött létre. Ez a túlfoglalkoztatás egyik összetevőjévé vált a foglalkoztatás alacsony hatékonysági színvonalának. Pontosabban szólva lehetővé tette, hogy azok a hatások, amelyek a szocialista termelési módban egyébként is a rendelkezésre álló erőforrások alacsony hatékonyságú felhasználása irányában hatnak, erőteljesebben érvényesüljenek.

Elsősorban társadalmi okok következtében a foglalkoztatás ágazati, foglalkozási és részben területi arányai is eltorzultak. A dolgozatban elsősorban az ágazati struktúra aránytalanságainak bemutatásával igyekeztem szemléltetni, hogy milyen mechanizmusok járultak hozzá ahhoz, hogy a munkaerőforrás adottságai a gazdasági dinamizmusban csak kisebb részben jelentek meg.

A foglalkoztatás ugrásszerű bővülése módot adott arra, hogy a társadalomilag szervezett keretek között egy fő által ledolgozott munkaidőt csökkenteni lehessen. Így kerülhetett sor többek között a nemzetközi összehasonlításban is kedvező nyugdíjrendszer alkalmazására, a gyás bevezetésére, a termelékenység szintvonalal egyébként nem teljesen megalapozott munkaidő-csökkentési folyamatra. A foglalkoztatásbővülés gazdasági előnyei mellett tehát nem lebecsülhető társadalompolitikai összefüggésekkel is számolni kell. E munkaidő-politika a társadalmi-gazdasági fejlettséggel nem mindig állt teljes összhangban.

Az 1980-as évek elején a népességszám csökkenni kezdett, ami a termékenység és halandóság hosszabb időszakon át jellemző szintjéből törvényszerűen következett. Valamivel korábban az aktív keresők létszámalakulásában is tendenciaváltás játszódott le. A foglalkoztatásbővülés demográfiai bázisa kimerült és a gazdasági aktivitás is olyan szintet ért el, amely érdemben már nem növelhető to-

vább. Az 1970-es évek végére a magyar gazdaság külső környezete és belső alapvető strukturális aránytalanságai, eladósodása, a növekedés ütemének kényszerű lefékezését tették szükségessé. A három, időben nagyjából egybeeső folyamat között azon túlmenően, hogy a korábbi évtizedek termékenységalakulása természetesen meghatározója volt a munkaképes korúak létszámalakulásának, közvetlen összefüggést nem tetelezhetünk fel. Teljesen valószínűtlen, hogy az adott gazdálkodási, foglalkoztatási viszonyok között egy esetleges munkaerő-többlet a gazdaságot mobilizálhatta volna. Más oldalról a gazdasági stagnálással, a kiélezett külpiaci helyzettel tőkehiány, stagnáló életszínvonal járt együtt, ami ha nem is törvényszerűen, de elég természetes módon konzerválta a foglalkoztatási struktúrákat (miként általában a gazdasági szerkezetet is).

A népességcsökkenés tartós tendenciának ígérkezik. Tekintve, hogy a gazdasági aktivitás emelésének vagy más külső munkaerőforrás bevonásának az esélyei elhanyagolhatók (bár a fejlődő országokból származó munkaerő-import, illetve a nyugdíj melletti foglalkoztatás bővülése néhány strukturális feszültség mérséklésére alkalmasnak látszik), perspektívában - egy demográfiai okokból bekövetkező, kisebb átmeneti hullámhegy után - a foglalkoztatás méreteinek szűkülése is biztosnak tűnik. Különösen gyors lehet ez a 2010-es évek környékén.

A foglalkoztatás alapelvei és gyakorlatának alapvonásai olyan időszakban alakultak ki, amikor az aktív keresők száma a modern társadalmak fejlődésében szokatlanul gyors ütemben emelkedett. Az alapjellemzők kényszerű megváltoztatását több tényező is késlelteti. Így többek között a túlfoglalkoztatásban rejlő tartalékok fokozatos kiaknázásának lehetősége, vagy például a gazdasági növekedés ütemének és így a termelési és szolgáltatási szükségletek növekedésének lefékezése. További haladékot ad a munkaerőforrás 1990-es évek eleji átmeneti emelkedése.

Úgy tűnik tehát, hogy van időnk felkészülni a tartós foglalkoztatás-csökkenés következményeinek kivédésére. Ez azonban csak a látszat. A munkaerő-helyzet olyan (ágazati, foglalkozási, területi) feszültségekkel terhes, amelyek következtében egy-egy részterületen már ma is érzékelhetők a feszültségek és egyúttal előrevetítik további szűk keresztmetszetek kialakulását. Ezeket a strukturális feszültségeket olyan társadalmi és gazdasági körülmények, prioritások hozták létre, amelyek megváltoztatása - és így a feszültségek csökkentése - rövid távon nem látszik megvalósíthatónak. Hozzájárul mindehhez, hogy a munkaerő-állomány kor és nem szerinti struktúrájának várható változása az előző évtizedekben megszokotthoz képest lényegesen kedvezőtlenebb feltételeket teremt a mobilitás, a munkaerő-állomány megújítása számára.

A népesedés és foglalkoztatás összefüggései között egy további elemzési területet jelent, ha megvizsgáljuk: az a korszakos jelentőségű változás, amely a foglalkoztatás méreteiben és jellegében az elmúlt évtizedekben hazánkban lezajlott, befolyásolta-e a népesedési folyamatokat.

Elsősorban amerikai demográfusok nevéhez fűződik több olyan elmélet kidolgozása, amelyekben a gazdasági, ezen belül többek között a foglalkoztatási tényezők, nagy szerepet kapnak például a termékenység alakulásának megmagyarázásában. A mi viszonyaink között nem igazolhatók teljeskörűen ezen elméletek, de sok értékes szempontot adnak a hazai népességfejlődés magyarázatához.

A halandóság változásában is meghatározó szerep jut az életkörülmények, ezek között a munkakörülmények jellemzőinek. Ez utóbbi összefüggés hazai kutatása még nem bontakozott ki, de úgy vélem, hogy erre a közeljövőben feltétlenül szükség lenne.

A foglalkoztatási folyamatoknak a termékenységet (és a halandóságot) befolyásoló szerepét akkor határozhatjuk meg helyesen, ha elhelyezzük azokat abban a társadalmi, gazdasági tényező-együttesben, amely részletes elemzése vezethet csak az összefüggések reális feltárásához. Bármennyire is látványosak és könnyen érthetőek azok az elméletek, amelyek a népesedési folyamatokat monokauzálisan magyarázzák, a gyakorlati tapasztalatok arra utalnak, hogy csak féligazságokat képesek feltárni.

Az utóbbi évtizedek hazai népesedési folyamatainak magyarázatában elsősorban a népesedéspolitika és ehhez kapcsolódóan a jövedelempolitika eredményeinek, illetve negatívumainak elemzése dominál. Talán az indokoltnál jobban háttérbe szorul annak a bemutatása, hogy a lezajlott alapvető társadalmi, gazdasági átalakulás bizonyos determinációt jelentett a népesedésre. A szocialista társadalom építésével együttjáró fejlődés fontos társadalmi, gazdasági struktúrákat változtatott meg. Olyan nagyjelentőségű változások, mint például az iskolázottság gyors emelkedése, a nők gazdasági aktivitásának ugrásszerű növekedése, az iparosítás, az urbanizáció és más ezekhez kapcsolódó folyamatok alapvetően pozitív szerepük mellett - sajátos módon - igen rövid idő alatt "eltüntették" azokat a szubpopulációkat, amelyekben kulturális szintjük, életmódjuk, hagyományos értékeik alapján több gyermek születése és felnevelése volt az általános norma.

A termékenység szempontjából azok a csoportok váltak meghatározóvá, ahol már korábban is alacsonyabb volt a születések száma. Így a jelen alacsony születésszámának kialakulásában nagy szerepet kapott a népességszám szempontjából kedvezőtlen, egyébként azonban a fejlődéssel természetesen együttjáró struktúraváltozás.

Ezt egészítette ki, hogy a korábban hagyományosan több gyereket felnevelő szubpopulációkon belül is gyorsan csökkent a születések aránya és ma már megközelíti az iskolázottabb, aktív kereső, városokban élő nőkéét.

Tekintve, hogy a nagy társadalmi átalakulási folyamatok jórésze befejeződött vagy a közeljövőben befejeződik és átadja helyét az ún. "finomstruktúrák" változásának, a termékenységet csökkentő társadalmi, gazdasági fejlődési folyamatok jelentősége mérséklődik. Nem jelenti ez azt, hogy új, pozitív változásokra számíthatunk a születések terén, hiszen a társadalmi szerkezet a népesedés szempontjából kedvezőtlen jellemzői konzerválódnak. Ez kétségtelenül korlátozza a népesedéspolitikai mozgásterét, de relatíve megnöveli minden, önmagában talán nem is nagyjelentőségű részintézkedés jelentőségét. Úgy tűnik, hogy a következő 20-30 évben összességében azért jobb társadalmi feltételek jönnek létre a termékenység romlásának megakadályozásához, mint a közelmúltban jellemzőek voltak.

A gazdaság oldaláról viszont inkább mind rosszabbá váló determinizmusokra számíthatunk. Nem elsősorban arra gondolok, hogy a tartósan stagnáló gazdasági növekedés és életszínvonal nyilvánvalóan korlátozza a népesedési helyzet javítására rendelkezésre álló erőforrásokat - bár ez a körülmény sem lebecsülendő - hanem arra, hogy a munkakörülmények, munkaidő, életmód terén ma érvényesülő negatív tendenciák valószínűleg tartósan fennmaradnak. Sajnos nincsenek empirikus vizsgálati eredmények arra vonatkozóan, hogy a korábbi évtizedek extenzív és egyoldalú fejlesztéspolitikájából következő rossz munkafeltételek, egészségtelen, rosszul felszerelt munkahelyek, a munkaképesség regenerálásához szükséges infrastruktúra vésszes elmaradottsága, a második gazdaságban való munkavégzés mind keményebb gazdasági kényszere mennyiben járul hozzá a mai, nemzetközi összehasonlításban is kiugróan kedvezőtlen morbiditási és mortalitási viszonyokhoz, a népességreprodukció minőségi problémáihoz. Bizonyosnak tűnik azonban, hogy itt egy nagyon fontos és a közeljövőben valószínűleg tovább erősödő hatásról van szó.

Külön kell szólni a népesedés és a foglalkoztatás összefüggésrendszerének egyik kulcsproblémájáról, a női foglalkoztatás és a termékenység kapcsolatáról. Bizonyítható, hogy az az eléggé általános vélekedés, mely szerint a magas női foglalkoztatottság hozta létre az alacsony termékenységet, nem állja meg a helyét. Sokkal differenciáltabb kölcsönhatás áll fenn a két jelenség között, de a leglényegesebb, hogy századunkban olyan társadalmi feltételek érvényesülnek, amelyek mellett alacsony női foglalkoztatottság esetén is az egyszerű reprodukció környékén alakulna a termékenység. Így népesedéspolitikai szempontból is indokolatlannak tűnik a nők gazdasági aktivitásának mérséklését szorgalmazni. A kérdés komplexebb,

társadalompolitikai összefüggéseinek figyelembevételével azonban feltétlenül érdemes keresni az olyan megoldásokat, amelyek segítenek a munkavállalás és a család (elsősorban a nagycsalád) ellátása közötti konfliktus mérséklésében.

A nők munkavállalása és családi szerepköre megítélésén is jól tanulmányozható az a gyakorlat, amely a népesedéspolitikai és foglalkoztatáspolitikai megfontolásokat külön kezeli és lényegében meg sem kísérli az összehangolást. Az elmúlt évtizedekben készült tervkonceptiók feldolgozása alapján megállapítható, hogy a népesedéspolitikai és foglalkoztatáspolitikai koncepció egymástól jórészt független volt. Ugyanakkor ha a népesedés és a foglalkoztatás egymást közvetlenül nem is determinálják, de számos területen egyáltalán nem elhanyagolható részösszefüggéseket, közvetett hatásokat fedezhetünk fel. S ezekkel az egyes részkonceptiókban célszerű lenne számolni.

Igy például az összefüggések túlzott egyszerűsítése, ha a foglalkoztatás- és gazdaságpolitika csupán a munkaerőforrás bővítését "várja el" a népesedéspolitikától, mert mint igyekeztem bizonyítani, a gazdasági növekedésben a népesség és a munkaerő mennyiségének viszonylag kicsi a szerepe. Viszont a munkaerő-állomány öregedése, a demográfiai csere lassulása kedvezőtlen feltételeket teremt a struktúraváltozáshoz, ami ebben az összefüggésben már gazdasági kérdés is. Hasonlóan negatív következményekkel jár a népesség hullámzás és ezért a foglalkoztatáspolitikai oldaláról is jogos követelmény ennek hosszabb távú mérséklése.

Másrészt ugyancsak egyoldalú és téves szemlélet lenne, ha a népesedéspolitika a társadalmilag szervezett munkavégzésre főként csak úgy tekintene, mint akadályára a kedvezőbb népesedési viszonyok kialakulásának. Ugyanakkor rá kell mutatni azokra a folyamatokra, amelyek az adott időszakban gazdaságilag bármennyire is indokoltnak tűnnek, a népesség reprodukcióját érdemben hátráltatják. Nem állítom, hogy ezek a figyelemfelhívások minden esetben azonnali cselekvést igényelnek, de egy harmónikusabb fejlődést szolgáló társadalom- és gazdaságpolitika csak úgy folytatható, ha az egyes jelenségek előnyös és hátrányos hatásai mind teljeskörűben feltárásra kerülnek.

Mind a népesedési, mind a foglalkoztatási folyamatok természete olyan, hogy gyökereiket és hatásukat tekintve számos társadalmi, gazdasági problémával állnak összefüggésben. E dolgozatnak a szűken vett témájában tett megállapításokon túlmenő, általánosabb tanulsága az, hogy a komplex társadalmi, gazdasági kérdések leegyszerűsített, csak egy-egy érdekszférából történő megközelítése szükségszerűen újabb feszültségek előidézője lehet. Ezért meg kell keresni azokat a csatornákat, amelyeken keresztül - legyőzve a jelenlegi intézményi korlátokat - a különböző

folyamatok egymásra hatásának a jelenleginél többoldalúbb feltárása és átgondoltabb összehangolása válik lehetővé. A népesedési és foglalkoztatási folyamatok esetében az első lépések megtételére a most újrainduló hosszú távú tervezőmunka keretében kedvező lehetőségek kínálkoznak.

VI. IRODALOMJEGYZÉK

1. Adler Judit: A munkakörülmények helyzete a 70-es években - szerepe a társadalmi-gazdasági folyamatokban. Munkaügyi Szemle 1981. 3-4. melléklet.
2. Adler Judit - Timár János: Munkaerő-kapacitás - munkaerő-felhasználás - foglalkoztatáspolitikai 1949-1984. Munkaügyi Szemle 1984. 4. sz.
3. Andorka Rudolf: A demográfiai tényezők a gazdasági növekedés matematikai modelljeiben. Demográfia 1964. 1.sz.
4. Andorka Rudolf: A születésszám alakulásának gazdasági hatásai. Demográfia 1964. 3-4. sz.
5. Andorka Rudolf - Dányi Dezső - Martos Béla: Dinamikus népgazdasági modellek. KJK Bp. 1967.
6. Andorka Rudolf: Lektorai vélemény az "Érték-orientációk a népesedési magatartásban" c. tanulmányhoz. KSH NKI Kutatási jelentései 2. Bp. 1981.
7. Andorka Rudolf: A termékenység társadalmi tényezői a fejlett társadalmakban. Demográfia 1983. 1. sz.
8. Andorka Rudolf: Társadalmi és gazdasági tényezők hatása a népesedési folyamatokra. Kézirat 1982.
9. Augusztinovics Mária: A hosszú távú növekedés néhány tényezője. Közgazdasági Szemle 1975. 1.sz.
10. Becker, G.S.: An economic analysis of fertility IN: Demographic and economic change in developed countries. Princeton University Press 1960. 209-231. old.
11. Becker, G.S.: A theory of the allocation of time. Economic Journal 1965. 299. sz. 493-517. old.
12. Berend Iván: Eszközigenyesség és fejlesztési politika. KJK Bp. 1979.
13. Bihari Péter: A (strukturális) munkanélküliségről. Közgazdasági Szemle 1981. 10. sz.
14. Böszörményi Ferenc - Munkácsy Ferenc: A foglalkoztatás hatékonysága és a munkaerő-kínálat. Közgazdasági Szemle 1980. 7-8.sz.
15. Böszörményi Ferenc - Munkácsy Ferenc: A munkaerő-kínálat távlati alakulása. Munkaügyi Szemle 1986. 4. sz.
16. Böszörményi Ferenc - Tóth László: Teljes és hatékony foglalkoztatás. Közgazdasági Szemle 1983. 11.sz.
17. Bródy András: A gazdasági növekedés üteme. Közgazdasági Szemle 1965 11. sz.
18. Bródy András: Lassuló idő. KJK Bp. 1984.
19. Butz, W.P. - Ward, M.P.: The emergence countercyclical U.S. fertility. American Economic Review 1979. 3. 318-328. old.

20. Coale, A.J. - Demeny, P.: Regional model life tables and stable populations. Princeton University Press Princeton 1966.
21. Coale, A.J.: The demographic transition reconsidered. International Population Conference Liege 1973. I. IUSSP 53-72. old.
22. Chesnais, J.C. - Sauvy, A.: Progrés économique et accroissement de la population une expérience commentée. Population 1973. 4-5. sz. 843-857. old.
23. Davis, K.: Wives and work: Consequences of the sex role revolution. Population and Development Review 1984. 3. sz. 397-417. old.
24. Easterlin, R.A.: The baby boom in perspective. American Economic Review 1961. 869-911. old.
25. Easterlin, R.A.: Economic-demographic interactions and long swings in economic growth. American Economic Review 1966. 5. 1063-1014. old.
26. Easterlin, R.A.: The conflict between aspirations and resources. Population and Development Review 1976. 3-4. 417-426. old.
27. Ehrlich Éva - Timár János: Munkaerő és iparosodás. Gazdaság 1981. 2.
28. Erdős Tibor: A gazdasági növekedés tényezői a nyugat-európai országokban és Japánban a második világháború után. Kossuth Bp. 1966.
29. Espenshade, Th. J.: Zero population growth and the economies of developed nations. Population and Development Review 1978. 4. 645-679. old.
30. Az életszínvonal és a foglalkoztatás alakulása Magyarországon. MÉB tanulmány 1968. augusztus. Sokszorosítás.
31. Fazekas Károly - Köllő János: Munkaerőpiaci kampányok a hetvenes években. Közgazdasági Szemle 1985. 5. sz.
32. A foglalkoztatás feltételeinek hosszú távú alakulása. OT tanulmány 1980. november. Sokszorosítás.
33. Frey Mária: A részmunkaidős foglalkoztatás rendeltetése a nemzetközi tapasztalatok tükrében. Kézirat 1984. december.
34. Gábor R. István: Munkaerő-hiány a mai szocialista gazdaságban. Közgazdasági Szemle 1979. 2. sz.
35. Hablicsek László - Monigl István - Vukovich Gabriella: A magyarországi népességfejlődés néhány hosszú távú jellemzője 1880-2001 között. Demográfia 1985. 4. sz.
36. Hansen, A.H.: Gazdasági haladás és hanyatló népszaporodás IN: A gazdasági fejlődés feltételei (Szerk.: Szakolczai György). KJK Budapest 1963. 126-130. old.
37. Harcza István: Az önálló élet és pályakezdés főbb jellemzőinek alakulása. Politikai Főiskola Közleményei 1983. 4. sz.
38. Höhm, Ch. - Schubnell, H.: Bevölkerungspolitische Massnahmen und ihre Wirksamkeit in ausgewählten europäischen Industrieländern. Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 1986. 2. sz. 185-220. old.
39. Időmérleg. Részletes adatok I. KSH Bp. 1982.
40. Iván Pál - Mausecz Zsuzsa: Népeség és foglalkoztatáspolitikai. Prognózis 1985-re. Gazdaság 1971. 3.

41. Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok. KJK Bp. 1966.
42. Kádár Béla: Demográfiai vagy gazdasági potenciál? Gazdaság 1971. 2. sz.
43. Klinger András - Monigl István: Népesedés és népesedéspolitikai Magyarország az 1970-es és az 1980-as évtizedben. Demográfia 1981. 4. sz.
44. Klinger András: Az európai régió demográfiai struktúrájának változása (II). Statisztikai Szemle 1983. 2. sz.
45. Klinger András: Magyarország népesedése az elmúlt negyven évben. Statisztikai Szemle 1985. 4-5.
46. Koncz Katalin: Nők a munka világában. Kossuth Bp. 1982.
47. Kopátsy Sándor: Gazdasági fejlődési tendenciák a tőkés világ gazdaságában. Gazdaság 1970. 4. sz.
48. Kornai János: A hiány. KJK Bp. 1980.
49. Kornai János: Növekedés, hiány és hatékonyság. KJK Bp. 1982.
50. Kovács János: Teljes foglalkoztatás és munkaerő-hiány. Közgazdasági Szemle 1974. 7-8. sz.
51. Kovács János: A munkaerő társadalmi újratermelése és tervezése. Akadémia Bp. 1980.
52. Kozma Ferenc: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. Kossuth Bp. 1981.
53. Kuznets, S.: Struktúra és növekedés a modern gazdaságban. KJK Bp. 1981.
54. Lecher, W.: Arbeitslosigkeit und Arbeitszeitpolitik im internationalen Überblick. WSI Mitteilungen 1983. 4. sz. 414-426. old.
55. Magyarország népessége 1981-2001. Országos népességelőreszámítás (Összeáll.: Bies Klára, Hablicsek László, Szabó Kálmán). KSH NKI Közleményei 55. sz. Bp. 1983.
56. Magyarország népességének foglalkoztatottsága a 20 éves terv időszakában. OT tanulmány 1961. október. Sokszorosítás.
57. Marinov, A.: Der Einfluss der Arbeitsbedingungen auf die Arbeitsleistung von Produktionsarbeiten. Sozialistische Arbeitswissenschaft 1972. 4. sz.
58. Mátyás Antal: Bevezetés "A gazdasági fejlődés feltételei" c. tanulmánygyűjteményhez. KJK Bp. 1963.
59. Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. KJK Bp. 1979.
60. Az 1984. évi mikrocenzus adatai. KSH Bp. 1985.
61. Miltényi Károly: A gyermekgondozási segély népesedési és gazdasági hatásai. Statisztikai Szemle 1971. 8-9. sz.
62. Monigl István: A társadalmi-gazdasági tervezés és népesedés. Demográfia 1980. 4. sz.
63. Monigl István - Vukovich Gabriella: A népesség számának és struktúrájának alakulása Magyarországon az ezredfordulóig. Statisztikai Szemle 1984. 12.sz.
64. Munkácsy Ferenc: A teljes foglalkoztatottság elve és érvényesítésének egyes vonásai a gyakorlatban. Munkügyi Szemle 1975. 1.

65. Munkácsy Ferenc: A munkaerő-kereslet növekedésének okai. Munkaügyi Szemle 1978. 8. sz.
66. Munkácsy Ferenc: A foglalkoztatáspolitikai változó feltételei. Munkaügyi Szemle 1980. 12. sz.
67. Munkácsy Ferenc: Foglalkoztatás és népesedés. Munkaügyi Szemle 1983. 11. sz.
68. Munkácsy Ferenc: A foglalkoztatottság prognosztizálásának tapasztalatai, módszertana és egyes stratégiai kérdései. IN: Társadalmi, gazdasági prognózisok (Szerk.: Hablicsek László, Monigl István) KSH NKI Kutatási Jelentései 17. 1984. 161-172. old.
69. Munkácsy Ferenc: A munkaerő-mobilitás jövőbeni feltételei. Munkaügyi Szemle 1984. 9. sz.
70. Munkácsy Ferenc: A gazdasági fejlődés és a foglalkoztatás jellege. IN: A gazdaság intenzív fejlődése és a statisztika. Statisztikai Kiadó Bp. 1984.
71. Munkácsy Ferenc: A népesség és a munkaerő-állomány összetétele. Statisztikai Szemle 1985. 2.
72. Munkácsy Ferenc: Népesedés, foglalkoztatás és gazdaságunk fejlődése. Közgazdasági Szemle 1985. 5.
73. Munkácsy Ferenc: Munkaerő-helyzet, teljes foglalkoztatottság. Vezetéstudomány 1985. 7. 5-9. old.
74. Munkácsy Ferenc: A nők gazdasági aktivitása és a termékenység. Közgazdasági Szemle 1986. 12.
75. Munkácsy Ferenc - Szentgáli Tamás - Szívós Péter: A gazdasági aktivitás demográfiai tényezői. KSH NKI Kutatási jelentései 27. sz. Bp. 1985.
76. A munkaerő és életszínvonal távlati tervkoncepciójának fontosabb kérdései. OT tanulmány 1971. február. Sokszorosítás.
77. A munkaerőközvetítési rendszer munkaerőpiaci információi. ÁBMH Munkaügyi Információs Központ Bp. 1986.
78. Munkagazdaságtan (Szerk.: Timár János). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1981.
79. Népesedés és foglalkoztatás. MEB tanulmány 1969. június. Sokszorosítás.
80. A népesedés, a foglalkoztatás és a termékenység távlati tervezésének eddigi eredményei. OT jelentés a GPB részére 1971. szeptember. Sokszorosítás.
81. Nightingale, E.: Prospects for reducing mortality in developed countries by changes day-to-day behavior. International Population Conference Manila 1981. Vol. 2. Liege IUSST 207-229. old.
82. Összefoglaló értékelés a bedolgozók és részmunkaidősök reprezentatív adatfelvétele alapján. ÁBMH Munkaügyi Információs Központ Bp. 1983.
83. Pataki Judit - S.Molnár Edit: Közvéleménykutatás népesedési kérdésekről. KSH NKI Közleményei 60. Bp. 1985.
84. Pulay Gyula: A népességcsökkenés foglalkoztatási hatásainak ellensúlyozása külföldi munkaerő alkalmazásával. Kézirat 1984. november.
85. Román Zoltán: A termelékenységnövekedés és lassulás a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle 1985. 7-8. sz.

86. Samuelson, P.A.: Közgazdaságtan. KJK Bp. 1976.
87. Sauvy, A.: Natalité et emploi. Population et Avenir 1980. 3-4. sz. 1233-1234. old.
88. Sauvy, A. - Lefebvre, A.: Influence de l'évolution démographique sur les charges sociales. Population 1981. 2. sz. 251-266. old.
89. Sánta Imréné dr.: A termékenységet befolyásoló tényezők vizsgálata. Demográfia 1983. 2-3. sz.
90. Schultz, Th. W.: Beruházás az emberi tőkébe. IN: A gazdasági növekedés feltételei (Szerk.: Szakolczai György). KJK Bp. 1967.
91. Schultz, Th. W.: Economics of the family: marriage, children and human capital. University of Chicago Press 1974. 584-598. old.
92. Schwarz, K.: Erwerbstätigkeit der Frau und Kinderzahl. Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 1981. 1. sz.
93. Szabady Egon: Termékenységi változások és a társadalmi-gazdasági fejlődés összefüggései a kelet-európai szocialista országokban. Gazdaság 1972. 4.sz.
94. Szentgáli Tamás: A népesség gazdasági aktivitásának vizsgálata. Statisztikai Szemle 1986. 1.
95. A szocializmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. Kossuth Bp. 1976.
96. Szukicsné dr. Serfőző Klára: Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák. KSH NKI Kutatási jelentései 22. Bp. 1984.
97. Tamásy József: A munkaerő vizsgálatának demográfiai alapja. Demográfia 1959. 2-3. sz.
98. Távlati foglalkoztatáspolitikai koncepció 1980-2000. OT 1982. Sokszorosítás.
99. Timár János: A foglalkoztatáspolitikai, a munkaerő-gazdálkodás és a szakember-szükséglet problémái a magyar gazdaságban. OT tanulmány 1961. Sokszorosítás.
100. Timár János: Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai. KJK Bp. 1964.
101. Timár János: Foglalkoztatáspolitikánkról és munkaerőgazdálkodásunkról. Közgazdasági Szemle 1977. 2.
102. Timár János: A teljes foglalkoztatás problémái. Gazdaság 1983. 2. sz.
103. Timár János: Idő és munkaidő. Közgazdasági Szemle 1985. II.sz.
104. Valkovics Emil: Gazdaságdemográfiai módszerek. Tankönyvkiadó Bp. 1973.
105. Valkovics Emil: A gazdasági korfák módszertani apparátusának felhasználása optimális stabil népességek meghatározására. KSH NKI Közleményei 41. sz. Bp. 1974.
106. Valkovics Emil: A demográfiai elemzés elvei és módszerei. Kézirat Bp. 1979.
107. Valkovics Emil: Stabil populációk és szubpopulációk néhány újonnan feltárt tulajdonságáról. KSH NKI Közleményei 51. sz. Bp. 1981.
108. Ványai Péterné: A munkások teljesítményét befolyásoló tényezők. Akadémia Kiadó Bp. 1978.
109. Varga István: Demográfiai és gazdasági jelenségek közötti kapcsolatok. Demográfia 1961. 3. sz.

110. Varga István: Tervgazdaság és demográfia. Demográfia 1962. 3. sz.
111. Vukovich György: Megjegyzések a népességi optimum kérdéséhez. Demográfia 1959. 2-3. sz.
112. Wander, H.: The working population. IN: Population decline in Europe. St. Martin's Press New York 1978. 53-71. old.
113. Zafir Mihály: A népesedés, a termékenység, valamint az életszínvonal közötti összefüggések. Kézirat 1983.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982.

1. Népesedés és népesedéspolitika tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási főirány (1982-1985).
A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet távlati tevékenységének irányelvei (1982-1990).
2. Érték-orientációk a népesedési magatartásban.
3. A sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota (Előzetes tájékoztató).
4. A népességelőreszámítások néhány módszertani kérdése (Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának).
5. A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségeiről.
6. A területi népességprognózisok előkészítése.
7. A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983.

8. Vélemények és előítéletek az öregségről.
9. Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872-1873).
10. A népesedéspolitika tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat-európai tapasztalatok.
11. Társadalompolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban.
12. Születési súly és születési hossz standard az 1973-78 évben élveszületett újszülöttek adatai alapján (angol és orosz nyelven).
13. Fiatalkori terhesek társadalmi, demográfiai vizsgálata.
14. A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban.

1984.

15. Területi népességelőreszámítás 1981-2001.
16. Családok és háztartások néhány jellemzőjének alakulása, 1981-2001 (Előzetes változat).
17. Társadalmi-demográfiai prognózisok. A Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1983. május 17-18.
18. A családtervezési programokon kívüli népesedéspolitikai intézkedések hatása a termékenységre (angol nyelven).
19. Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei.
20. A 18 éven aluli nők házasságkötéseinek néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.
21. A népesedéssel összefüggő tudományos kutatások főbb eredményei, a jövőbeni kutatás fő irányai.
22. Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák.

1985.

23. Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtípusok kialakításával.
24. Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban.
25. A népesség területi elhelyezkedése és mozgása. Pécs, 1984. április 25-26.
26. "Szigorúan titkos".
27. A népesség gazdasági aktivitásának demográfiai tényezői.

1986.

28. A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban.
29. Népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális-tudati tényezők. A Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1985. november 12-13.

НАРОДОНАСЕЛЕНИЕ И ЗАНЯТИЕ

Резюме

Данная статья пытается комплексно рассматривать связь между народонаселением и занятостью. Тем самым она старается дать ответы и на важные с точки зрения социальной и экономической политики, конкретные вопросы.

Среди них было выделено изучено, что насколько детерминирует экономическое развитие Венгрии через занятость раньше увеличивающаяся, но в настоящее время и в будущем вероятно уменьшающаяся численность населения. В ходе обследования автор сначала рассматривает соответствующие части теории экономической демографии, также иллюстрирует, что различные системы экономических теорий каким образом обращаются с населением и рабочей силой. Поскольку теории не дают конкретных точек опоры для ответа на вопрос, автор статьи разлагает на факторы логической цепи между народонаселением и экономическим развитием и указывает на рыхлость данной цепи. Он подчеркивает, что для анализа экономических следствий динамики численности населения необходимо исходить в первую очередь из изменения возрастного состава.

Конкретно анализируя развитие населения и экономики Венгрии за 1950-1970 гг. автор подтверждает теоретическое установление, одновременно обращает внимание на то, что рост численности населения, если касался экономического развития лишь в незначительной мере, но позволил проведение значительных мероприятий социальной политики. В следующей части статьи даётся прогноз численности трудовых ресурсов Венгрии до 2000 г. Она обращает внимание на то, что уменьшающаяся численность трудовых ресурсов сделает особенно важным улучшение эффективности и эластичности занятости. В следующем большом кругу вопросов было изучено автором, что происшедшее в последнее десятилетие в Венгрии эпохальное изменение в размерах и характере занятости каким образом влияло на демографические процессы. Исходной точкой и здесь является изложение выдающихся событий демографической теории. Из этого можно вывести познание, по которому роль влияния процессов занятости на плодовитость и смертность определяется правильно лишь тогда, если она рассматривается в комплексе факторов, определяющих социально-экономическое развитие.

Одной из составных частей настоящей демографической ситуации страны является прошлое изменение структуры, в результате которого определяющими стали социальные группы низкой плодовитости. Данное изменение структуры закончится вероятно в ближайшем будущем, но в общественной структуре сохранятся неположительные с точки зрения народонаселения характеристики. Однако, со стороны экономики в будущем можно предполагать детерминизмы, становящиеся всё более неблагоприятными. Отрицательные тенденции, осуществляющиеся в настоящее время в области трудовых условий, работы и образа жизни сохранятся вероятно длительно. Все это может привести к ухудшению заболеваемости, может обострить качественные проблемы воспроизводства населения.

Заключительная часть статьи на основе выявленных связей формулирует, что в какой области целесообразно сделать возможные соединения политики занятости и демографической политики более систематизированными, более обдуманно. Статья делает общий вывод, что упрощенный подход к комплексным социальным и экономическим вопросам, т.е. лишь отдельно по сферам интересов, может вызывать неизбежно новые напряжения.

POPULATION AND EMPLOYMENT

Summary

The study tries to give a general view on the relation of population and employment, in a complex way. It makes attempts to answer some concrete questions on social economic policies.

At the same time it focusses on the fact, that how much the economic development is determined through the employment in Hungary by the decreasing population, which seems to be expected for the further years as well. In the survey it sums up the concerning parts of the theory of economic demography first, and furtheron it gives a clear idea of handling of population and labour force by the different systems of economic theories. Afterwards the theories do not give any concrete basis of answering the question, so the author splits the logical linkage between population and economic development into its factors and points to its slackness. It is also stressed, that for the analysis of economic consequences of changes in population, the changes in age combination should be the starting point.

The theoretical fixings are verified concretely by the development of population and of economy in Hungary for the period of 1950-1970, and, at the same time, it calls the attention on the fact, that the increasing of population, even if it concerned the economic development to a small extent, made possible the establishment of greatly important social political measures. The following part of the study is prognosticating the changes in labour force sources in Hungary up to 2020. It stresses, that the importance of the decreasing labour force sources is, that the efficiency and flexibility of employment should be bettered significantly.

In the next subject-matter area the author studies the influence of this important change - which in the seize and character of the employment has taken place in the last decades in Hungary - on the population processes. Here, the survey of the significant events of demographic theory means the starting point as well. It can be the source of realization, that the role of employment processes, influencing fertility and mortality can correctly be determined only by the way of putting into a complex factor-group, determining economic development, for survey.

One of the important components of recent population situation in the country is the change in structure of the past, for the result of which the social groups with low productivity have become determinant. This change will respectively be finished, but in the social structure those features will be preserved, which are unfavourable. From the side of economy we can reckon with worsening of determinisms in the future. Negative tendencies, succeeding in the field of working conditions, labour and the lifestyle will probably remain for a longer period. All these facts can negatively effect on morbidity and mortality, and sharpen qualitative problems of population reproduction.

The final part of the study, on the basis of discussed connections, drafts, whether on which fields of employment and population policies the possible linkage should be made more structured and overthought. It draws the simplified lesson, that the approach of complex socio-economic question, taking place only in zone of influence each, can accordingly cause newer tensions.

Statisztikai Kiadó Vállalat
Felelős vezető: Kecskés József igazgató
Nyomdaüzem - 87-5816-10
Formátum: A/4 Terjedelem: 17 /A/5/ iv